

4. Az eltérő társadalmi, kulturális modellek által kínált belső feltételek és ezek átalakulásai

Európa, mint multietnikus és multikulturális társadalom nincs látványos válságban, de a hagyományos európai életforma, s életérzés, a kulturális identitás, a tudásmegújítás és hasznosítás, a klasszikus demokrácia és eljárásrend egyaránt krízisjelenségeket produkál, s mindebből az következik, hogy Európának új társadalmi és kulturális programra lenne szüksége.

A társadalmi világválság azonban Európára is hat, s Európán belül is szerveződik. Egyáltalán nem véletlen, például, hogy a franciák miért utasították el az alkotmány szerződést. „Az Alkotmány szerződést főként azért ellenzik, mert félnek, hogy annak elfogadása a liberális elvek győzelmét jelentené a szociális értékek felett. Az ellenzők attól tartanak, hogy veszélybe kerülnének a francia közszolgáltatások (egészségügy, vasút, elektromos áramszolgáltatás stb.).¹ Ezért az Európai Unió nem csak gazdasági, hanem társadalmi, sőt kulturális téren is elemezendő.

Ebben a fejezetben így azt tárgyaljuk, hogy az Európai Unió jövőjét meghatározó társadalmi és kulturális feltételek milyenek, s ezek hogyan hatnak a következő évtizedekre.

4.1. Merre tovább Európa?²

A címben leírt „merre tovább Európa” alapvető kérdés felvetését már nem csak a megújított Liszaboni Szerződés írszági leszavazása, hanem – mint már eddig is jeleztük - az egész világon átsöprő súlyos gazdasági recesszió és társadalmi konfliktusok előjeleit mutató pénzügyi válság is indokoltá teszi. Izland, Magyarország, Ukrajna megrendülése, az IMF és az Európai Unió páratlanul gyors reakciója és a szokásosnál nagyobb hiteltámogatása, csődbejutott bankok gyors kivásárlása és a liberális gazdaság logikájával ellentétes hatalmas állami pénzforrások megnyitása a pénzpiacok kereskedésének fenntartására, Európa és Ázsia összefogása, a nemzetközi csúcstalálkozók mind a válság valós komolyságát illusztrálják.

Általánosan elterjedt vélekedés szerint a jelenlegi pénzügyi válság legfőbb oka a „bizalom” megrendülése. S a legnagyobb veszély az, hogy a bizalmi válság exkalálódik. Nem véletlen, hogy az Európai Unió vezetői felkérték a tagországok kormányait: tegyenek meg mindent annak érdekében, hogy a lakosság minél kevesebbet érezzen meg a nemzetközi pénzügyi válság hatásaiból. Miközben a kormányok világszerte nagyszabású konjunktúracsomagokat állítanak össze, nálunk viszont az egyik legnagyobb restriktív költségvetési tervet készítik elő: takarékosági intézkedések a "kevesebb állam" jegyében, reálbércsökkenés, szociális juttatások és támogatások megkurtítása, az ellátó rendszerek

* A tanulmány első része a gazdaságetika.hu/1. számban olvasható.

¹ Losonczi Miklós: Alkotmányos válság előtt az EU? Élet és Irodalom 2005.05.06, 49. évfolyam, 18.

² Ez a fejezet Ugrin Emese munkája

szolgáltatásainak és az ellátottak körének szűkítése stb. A Der Standard³ osztrák liberális lap egyik elemző cikke ezzel kapcsolatosan megjegyzi „*Magyarország legnagyobb problémája, hogy a válságról szóló vitákban kizárólag csak a közgazdászok jutnak szóhoz. Ők pedig túl könnyen megfélelkeznek arról, hogy az utóbbi évtizedek óriási összegű szociális kiadásai nem maradtak hatástalanok, a megszorításokkal összefüggésben pedig fel sem merül a kérdés, vajon szociálisan igazságos-e a döntés.*”

Az igazsághoz azonban az is hozzá tartozik, hogy a posztmodern államokban szinte kivétel nélkül egy *menedzser típusú, a vállalati hatékonyság és versenyképesség szemléletére* alapozott kormányzási technológia vált általánossá. Ebben a felfogásban az államtól nehezen várható el, hogy polgáira másként tekintsen, mint egy topmenedzser az általa irányított vállalatra. A probléma csupán az, hogy míg egy vállalati szervezetet le lehet építeni, át lehet alakítani vagy akár meg lehet szüntetni, addig az állampolgárok nem leválthatók. A *társadalom egy élő, eleven szövet*, amelynek működését külső hatékonysági mutatók alapján csak kevésbé lehet befolyásolni. Mint a patak, ha útját eltorlaszolja saját belső törvényeinek engedelmességgel új medret tör magának. Folyása orientálható, de nem felszámolható. A bizalom problémája tehát kétszeresen is felmerül a nagy és mélyreható válságok idején.

A következőkben arra keressük a választ, hogy a pénzpiacok megrendülése mennyiben és miként vezethet el a *társadalmi bizalmatlanság* megjelenéséhez? Milyen közvetlen kapcsolat áll fenn a funkcionálisan és globálisan működő gazdaság és pénzpiac valamint a lokálisan szervezett társadalmak között? S ez milyen mértékben befolyásolja a politikai hatalom és a társadalom viszonyrendszerét? Elemzésünk végső célja Európa illetve az *Európai Unió pozícionálása a globális válságmenedzselésben és a válságot követő világrendben*. Fel kell tennünk tehát a kérdést: mit is jelent az egységes Európa? Egy szubsztanciálisan létező, sajátos *kulturális arculattal és társadalmi struktúrával* rendelkező területi egység, vagy csak egy *politikai projekt*? Létezik-e egyáltalán egységes európai életérzés és identitástudat? Melyek azok a specifikus, csakis Európára jellemző társadalmi és kulturális erőforrások, amelyek modellértékű megoldásokat kínálhatnak a jövőre vonatkozóan önmaga és a világ számára?

A bizalmi válság elemei

Elemzők és politikusok egybehangzó véleménye, hogy Európa jelenét és az egész világot megrengető pénzügyi válság a gyors és összehangolt intézkedések ellenére sem lesz képes megakadályozni egy világméretű gazdasági recessziót. Az 1987-es tőzsdekrach bebizonyította, hogy „*A piacok összeomlása sajátos dinamikával rendelkezik, amely időszakonként nem a gazdasági realitásokra támaszkodik.*” A valós értékek versenyét egy átmeneti „szépségverseny” váltja fel, amely mindaddig tart, amíg a piaci szereplők konszenzusra nem jutnak a reálértékek meghatározásában (ld. Keynes). A pénzpiacok összeomlásának közgazdasági feltárása még zajlik. Most csupán néhány olyan ok-okozati összefüggésre szeretnénk rámutatni, amelyek a válság *társadalmi természetéből* fakadnak.

1. Információhiány

A jelenlegi válság elmélyülésének és átláthatatlanságának legfőbb okát *André Orléan* többek között a globálisan fellépő piaci szereplők áttekinthetetlenül nagy számában és az információk hiánya miatt kialakuló „követő” tőzsdei magatartásban (mimétisme) látja, amelyet az értékpapírok reálértékének aktuális és jövőbeni meghatározása körüli

³ Der Standard 2008.10.29. <http://derstandard.at/>

bizonytalanság váltott ki.⁴ A másik krízist exkaláló tényező a belső és a kifelé irányuló információáramlás egyenetlen eloszlása, amely végkép kiszámíthatatlanná teszi a piaci folyamatokat. A francia közgazdászok ezért a mostani válságot előszeretettel nevezik a „meglepetések válságának” (crise des surprises), amely leginkább a kormányzati intézkedésekre adott irracionális, a reálgazdaságot elbizonytalanító pénzüpiaci válaszokban nyilvánul meg. Az európai gazdaság húzóágazatának számító autóipar megdermedése (a gyártás ideiglenes vagy részleges felfüggesztése) kiváló példa arra, hogy a válságra adandó gyors reagálás a reálszféra alulinformáltsága okán ellehetetlenült. Felmerül a ma még megválaszolhatatlan kérdés: vajon a virtuálisan szerveződő pénzüpiac és a való világ (reálgazdaság) közötti ellentmondások generálta válság aktorai lettünk? Vagy az információk értékének alábecsülése most bosszulja meg magát? Az mindenesetre tény, hogy az információ meghatározza a tranzakciókban rejlő kockázat mértékét, tehát épp úgy a kereskedés tárgya, mint az értékpapírok. Ez pedig azt jelenti, hogy az információnak ára és árformáló hatása van egyszerre. Az információ visszatartása pedig kereskedelmi szempontból lopásnak, sikkasztásnak minősül. Óvatos becslések szerint is a pénzüpiaci tranzakciókat mozgató/meghatározó információknak csupán mintegy tíz százalék jut el az érintettekhez. A visszatartott információk pénzben kifejezhető értéke nagyjából megfelel az elszenvedett pénzüpiaci veszteségeknek. De hogy valójában mennyibe is fog ez nekünk kerülni, az nagymértékben függ a gyűrűző hatások mértékétől.

A reálgazdaságra jellemző racionalitás mindenesetre elolvadni látszik. Szemben a tőzsdei magatartással itt minden szereplő szubjektív ítéletek mentén cselekszik még egy-egy ágazaton belül is: egyesek leépítenek (Renault) vagy bezárnak, az optimistábbak nem adják fel fejlesztési szándékaikat (ld. Mercedes-Benz), mások átcsoportosítják tevékenységüket (a magyar Suzuki például Japánba exportál). Hasonló folyamatokat figyelhetünk meg a lokális piacokra támaszkodó kis- és közép-vállalatok körében azzal a különbséggel, hogy a hitelválság itt gyors és tömeges összeomlásokat eredményez. A válság első negatív hatása az a zűr-zavar, amely a globális gazdaság egészét rengeti meg, a másik a lokális piacok megrendülése, amelynek beláthatatlan következményei már közvetlenül érintik a társadalmi szférát.⁵

2. A pénz társadalmi természete

A válság öngerjesztő módon halad a maga útján és minden jel arra mutat, hogy a gyűrűző hatások súlyosabbak lesznek, mint az azt kirobbantó krízis. Oka mindenképp az információáramlás hiányosságában keresendő, amely szinte minden szinten megfigyelhető, de legsúlyosabb a piac és a válságkezelésben érdekelt kormányzatok között.⁶ Az elkerülhetetlen strukturális változtatások a társadalmi rend pilléreit alkotó intézményekben (államba) vetett bizalom megrendüléséhez vezet(het), amely a válságfolyamatnak politikai arculatot kölcsönöz(het).

Az időről időre jelentkező pénzügyi válságok rámutatnak arra a komplex bizalmi rendszerre, amelyre a pénz működési mechanizmusa épül és összekapcsolja azt a társadalmi

⁴⁴ A. Orléan (a CNRS igazgatója) felszólalása a „La crise financière et l’avenir du système financier” c. kerekasztal beszélgetésen (École d’Économie de Paris) 2008. október 14.

⁵ A nyugdíj és biztosítási alapok befektetései révén ez a jelenlét közvetve már több mint egy évtizede fenn áll. A KKV-k a foglalkoztatásban játszott meghatározó szerepük okán a lokális gazdaság és társadalmi egyensúly pillérei.

⁶ Ennek is köszönhető, hogy a gyors kormányzati intézkedésekre a piac nem reagál. Így például Gordon Brown bejelentése a nyolc legnagyobb angol bank részleges államosításáról is süket fülekre talált.

realitással.⁷ Michel Aglietta és André Orléan olvasatában a pénzbe vetett bizalom *három formája* mutatható ki: 1. a pénzt kibocsátó autoritásába vetett bizalom (*confiance hiérarchique*); 2. a rendszer működésébe/csereértékébe vetett bizalom (*confiance méthodique*); 3. a társadalmat koherens egységbe foglaló érték- és intézményrendszerbe vetett bizalom (*etikai vagy szimbolikus bizalom*). A bizalom bármely formájának megrendülése magával vonja a bizalmi rendszer *egészének* összeomlását. És fordítva, a pénzügyi válság természeténél fogva magában hordozza a gazdasági, társadalmi, politikai, intézményi és etikai válságok kibontakozását.

A pénzbe vetett bizalom tehát egyszerre *funkcionális és szubsztanciális*⁸ elemeket sűrít magába. Minél nagyobb a válság területi és időbeni kiterjedése, annál valószínűbb átalakító hatással bír az élet minden területére. Az hogy ez viszonylag ritkán következik be, annak magyarázata, hogy a szubsztanciális értékek a kultúra legmélyében gyökereznek, ezért a bizalmi válságból fakadó mindennemű változásnak leginkább ellenállnak.

3. A növekedés paradoxona

A társadalmi bizalmatlanság tünetei hol jobban, hol kevésbé látható módon, de már évtizedek óta jelen vannak. A növekedésre épülő *liberális gazdasági modell paradoxonai* már 1980-1990-es évek között megmutatkoztak:

- Miközben az életszínvonal, a lakosság várható élettartama és az iskolázottság mértéke a fejlett országok összesítő statisztikai mutatói szerint erőteljesen növekedtek, azok társadalmi eloszlása egyre egyenlőtlenebbé vált.
- A 80-as évek óta a fejlett világban szinte mindenütt tapasztalható, hogy az egy főre eső GDP jelentős emelkedése mellett a gazdasági jólét mutatói messze elmaradtak.⁹
- A növekedési verseny okán a jóléti szolgáltatások egyre erőteljesebb piacosítása vált jellemzővé, ami lényegében azt jelenti, hogy a szociális szférát a gazdaság maga alá gyűrte, a szolgáltató szféra részévé, tehát kvázi fogyasztási cikké minősítette.
- A neoliberais szlogenek - „legjobb szociálpolitika a jó gazdaságpolitika”, „kisebb államot” – csupán azt a politikai felismerést követik, hogy e piacosítási vehemenciával szemben az állam tehetetlen. A területelvűségtől felszabadult gazdaság ellenőrzés és szabályozás nélkül saját logikáját követve robog előre.

Társadalmi szempontból a bizalmatlanságot nem kizárólag a jóléti állam megrendülése okozta. A nyugati, s főként az európai demokráciák ereje éppen abban gyökeredzik, hogy állampolgáraik számára *számos alternatívát* nyújtanak gondjaik orvoslására. Az igazi bizonytalanság oka az, hogy miközben kiderült, hogy a globális piac logikájától idegen az önszabályozás és a szociális egyensúly megteremtéséhez szükséges mérsékletesség, az is nyilvánvalóvá vált, hogy lokális szinten a növekedés logikája mentén kialakult (túl)fogyasztói társadalom (legalábbis jelenlegi formájában) és a „jóléti állam” is *összeegyeztethetetlenek*. Egyrészt, mert az ellátó rendszerek működőképessége csak viszonylagos stabilitás mellett lehetséges. A társadalmi és gazdasági mobilitás egy bizonyos mértéken túl ellehetetleníti a tervezhetőséget és az ellátás hatékonyságát. Másrészt azért, mert a jóléti államban a

⁷ François Simiand, *La monnaie, réalité sociale*, 1934; Michel Aglietta – André Orléan, *La monnaie entre violence et confiance*, Párizs, 2002; Bruno Théret (dir.), *La monnaie dévoilée par ses crises*, éd. EHESS, Párizs, 2007.

⁸ Lásd Varga Csaba globalizáció-értelmezését (V.Cs. *A metafizológia gyönyörűsége*, Kairosz, 2008)

⁹ Az USA-ban az egy főre eső GDP növekedése 1980-1997 között 30 % volt, a gazdasági jóléti mutató csak 4 %-kal emelkedett. Az Egyesült Királyságban az egy főre eső GDP 40%-os emelkedése mellett a jóléti mutatók 10 %-kal nőttek. Hasonló tendenciát lehet megfigyelni, bár az eltérés kevésbé markáns, Franciaországban, Belgiumban és Kanadában is. Lásd : Lars Osberg – Andrew Sharpe: *International Comparisons of Trends in Economic Well-being*, in *Social Indicators Research* vol.58, Nos 1-3, 2002, 349-382.o. <http://myweb.dal.ca/osberg/cv.htm>

fogyasztás a társadalmi nivelláció elleni küzdelem és az esélyegyenlőség eszköze. Abból a feltételezésből indul ki, hogy a piac szabályozott keretek között kiegyensúlyozó szerepet tölt be a társadalmi egyenlőtlenségek terén.

A szociális piacgazdaság megrendülése azt üzeni számunkra, hogy a piac területi lehatároltság nélkül (ellenőrzés és szabályozottság hiányában) ellentétes a jólét kritériumival, a gazdasági növekedésen alapuló fogyasztói társadalom pedig *szemben áll* az életminőséget meghatározó fenntartható fejlődéssel lokális és globális szinten egyaránt. Jelenlegi intézményrendszerünk (intézményrendszereink) pedig nem képes(ek) feloldani ezen ellentmondásokat.

4. A fogyasztás paradoxona

Sajátos paradoxonnal állunk szemben: *alacsony vagy csökkenő jóléti mutatók mellett növekvő fogyasztás*, amely egyre gyorsuló ütemben túlfogyasztásba csap át. A gazdasági növekedés és a fogyasztás mértéke, eloszlása súlyos egyensúlytalanságokat mutat s ez lokális és globális szinten egyaránt komoly, ugyanakkor ellentmondásos társadalmi feszültségeket indukál.¹⁰

Miután a „*kapitalizmus legjellegzetesebb vonása a termelékenység és a kínálat megállás nélküli növekedése*” a globális versenyképesség egyet jelent az export orientált termeléssel és az innovációt előmozdító beruházásokkal.¹¹

A *fizetőképes kereslet* hiánya beláthatatlan következményekkel jár a nemzetgazdaságok növekedésére. Az alacsony hazai fizetőképes kereslet (alacsony fogyasztás) okán és/vagy mert fejlődésük alapvetően bonyolult külföldi hitelkonstrukcióknak köszönhető a növekedési pályára álló országok szinte kizárólag exportra termelnek. Ezzel azonban nem csak a globális piacok kereslet-kínálat eloszlásának egyensúlya bomlott meg, hanem egy új kockázati tényező is megjelent a piacokon: a fogyasztási kockázat. A fizetőképes kereslet *mesterséges életben tartása* vált szükségessé. A 90-es évek végétől már nem csak a termelői, hanem a fogyasztási oldalon is jelentős pénzmennyiséget kellett bepumpálni a piacokra, hitelek formájában. A gazdasági kockázatok terítése tehát termelői és fogyasztói oldalon egyaránt megjelent. Az így kialakult egyensúlyi helyzet azonban csak addig tartható fenn, amíg a társadalmi folyamatok azt lehetővé teszik. Ma már nem csak termelői, hanem fogyasztói oldalon is egyensúlytalanságok és komoly kockázati tényezők alakultak ki. Ezek sorában csak néhány veszélyt említenénk meg.

1. A fogyasztói piac globális szintű egyensúlytalansága okán, a fejlett észak országainak *fogyasztói nagyobb kockázati terheket* vállalnak, mint a feltörekvő országokéi.

¹⁰ Az egyik ilyen jól ismert ellentmondás az Európába áramló migráció, amelynek iránya az alacsony fogyasztású szegény országokból a magas fogyasztással bíró (ún. jóléti államok) felé irányul. Ugyanakkor a fogyasztás feltételül szolgáló munkahelyek java éppen a szegény országokba telepszik át. A bevándorlók szegénységi foka relatíve nő ugyan, de a célszáron belül munkahely hiányában vagy alacsony bérük okán szegénységük továbbra is fennáll.

¹¹ Az exportra való termelés egyoldalú előtérbe helyezése komoly veszélyeket hordoz a lokális (nemzet)gazdaságra nézve. Hollandia azon kevés országok közé tartozott a 70-es években, amelyet az olajválság kevésbé rengette meg. Ennek hátterében az északi (Groningen) gázmezők gyors fejlesztése állt, amely jelentős exportnövekedést idézett elő. Az ágazat a legbiztosabb befektetésnek bizonyult, oly annyira, hogy a hazai megtakarítások többsége is ide koncentrált; a gázipari részvények a nemzeti valuta alapjává lettek. Ugyanakkor az ország más, versenyképes vállalatai sorvadásnak indultak. A lokális gazdaságban aszimmetria alakult ki. Ez a jelenség a "Dutch Disease" (fura betegség) név alatt vált ismertté (The Economist). A pénzügyi válság kapcsán kialakult vitákban többen felvetik, hogy a pénzügyi piacokon magas profitok okán hasonló aszimmetrikus fejlődés alakulhat ki a globális gazdaságban: a kockázatos pénzügyi tranzakciók növekedése egyes termelő ágazatokban jelentős forráselvonással járhat. A most kialakult „Anglo Disease” jelenség (nevét a pénzügyi központokról, London – New York, kapta) súlyos gazdasági válságot indukálhat. Jérôme Guillet, Une explication de la crise financière: l'Anglo Disease, in European Tribune 2008. február 16. www.eurotrib.com

2. A társadalmi státusz meghatározója már nem a fizetőképességen, hanem a *hitelképességen alapuló fogyasztás*. A hitelképességet meghatározó tényezők között első helyen változatlanul a „munka áll”. A munkaerőpiacról való kiszorulás egyben a fogyasztásból való kiszorulást is jelenti (rendszeres jövedelem nélkül nincs hitel), a második helyen a felhalmozott vagyon (jelzálog, befektetési részvények, biztosítási kötvények formájában megjelenő megtakarítások), a harmadik helyen pedig a korábbi fogyasztás (telefonszámla, fűtésszámla stb.). Ez utóbbi jelenség, a „*fogyasztás fogyasztással*” való generálása a posztindusztriális társadalom és gazdaság sajátossága és egyben végkifejlete.

3. A túlfogyasztásból fakadó legnagyobb kockázat az, hogy a *jelen fogyasztását* már a *jövő finanszírozza*. Egyre jobban terjed az a gyakorlat, hogy a hitelképesség alapjául az állampolgárok jövőbeni megtakarítása szolgál. A nyugdíjbiztosítási és életbiztosítási kötvények a befektetési alapok révén a pénzügyi mozgások fókuszába kerültek. A kockázatok mértékének növekvő tendenciáját jól mutatja, hogy míg a 90-es években az egy üzleti tranzakcióra kivetített átlagos időtartam 19 hónap volt, ez az idő 2000-ben már 6 hónapra csökkent. A lejárat azóta sem állt meg. A jövő szociális biztonságát szolgáló megtakarítások ugyanakkor a hitelképesség fedezeteként is felhasználásra kerülnek. A probléma különös súllyal nehezedik a demográfiai válsággal küzdő, öregedő Európára.

4. Még sajátosabb jelenség a tanulmányi hitelek kérdése: itt egy olyan konstrukcióval állunk szemben, ahol a *fedezet a fogyasztó (diák) hipotetikus jövője*.

A fogyasztási rendszer torzulásai óhatatlanul vezetnek a válság felé. Ezért nyugodtan nevezhetjük a posztindusztriális kapitalizmus egyik betegségének, *fogyasztási bulímiának*.¹²

A rendszer kínálati (termelés, kereskedelem, befektetés, szolgáltatás) és fogyasztói (társadalmi) oldalon egyaránt *áttekinthetetlenné* vált. Ebből a szempontból a jóléti államok eladósodása azt jelenti, hogy a piacon az állam már részben fogyasztóvá degradálódott, a gazdasági folyamatoknak már nem irányítója, hanem részévé vált. A folyamat végérvényesen akkor zárul le, amikor a köz- és a szociális szféra szolgáltatásai a szabadpiacon fogyasztási cikké válnak. A hagyományos (nemzet)állami intézmények érthető módon funkcionális és kompetencia zavarokkal küzdenek, amely alááshatja autoritásukat, megkérdőjelezheti a társadalomszervezésben betöltött korábbi szerepüket. Az állam *funkcionális szerepének* újra fogalmazása tehát nem halasztható tovább.

A 80-as 90-es évekhez képest a 21. század jelentős változást mutat a társadalom szerkezetében is. Míg a fogyasztói társadalomban a fogyasztás, addig napjainkra már a fogyasztást generáló *hitelképesség* határozza meg a társadalmi státuszt. A társadalmi ranglétra alján azok állnak, akik egyikkel sem rendelkeznek, nem tekinthetők fogyasztóknak mert hitelképtelenek (munkanélküliek, segélyből élők, hajléktalanok). A ranglétra csúcsán pedig a magas hitelminősítéssel rendelkezők helyezkednek el. Ez a fajta hierarchia azonban instabil, hiszen a hitelképesség még a fogyasztásnál is bizonytalanabb, a piac működésének teljesen alávetett. Ezt az állapotot nevezhetnénk akár a szociológusok halálának is, de leginkább az állami intézmények működését irritáló tényezőnek. A piaci mechanizmusok olyan nagymérvű mobilitást generálnak a társadalom struktúrájában, hogy az ellátórendszerek működéséhez szükséges mérhetőség bizonytalanná válik próbára téve a mindenkori költségvetést és az intézkedések tervezhetőségét.

5. A fogyasztás kulturális meghatározottsága

A fogyasztási szokások szoros összefüggést mutatnak a *kulturális hagyományokkal*. Ennek tudható be például, hogy az európai országok lakosságát más-más mélységig érinti a hitelválság. A protestáns Németországban, ahol a munka értéke még mindig a fogyasztást

¹² J.-R. Chaponnière, La crise renforcera l'Asie, in Le Monde, 2008. október 4.

leginkább meghatározó tényező, az emberek többsége óvakodik a túlzott eladósodástól. A németek többsége bérlakásokban él, s csupán 13 százalékuk rendelkezik saját ingatlannal. Az ingatlanpiaci hitelválság itt éreztette legkevésbé hatását. Ezzel szemben a katolikus Olaszországban, vagy Spanyolországban, ahol a lakás/ház a családi tűzhely biztonságának szimbolikus kifejeződése, a *saját ingatlanhoz jutás* az egyik legfontosabb életcél. A hitellel terhelt ingatlanok mértéke 60 százalék felett áll. Valamivel kiegyensúlyozottabb a helyzettel találkozunk Franciaországban. A szekularizáció hatása a katolikus hagyományú országban a családi értékekre is rányomja bélyegét. Gondoljunk csak arra, hogy itt a gyerekek 50 százaléka házasságon kívüli párkapcsolatokból származik. A lakástulajdonlás szimbolikus üzenete helyett a polgári lét hagyománya és a konformizmust elvető baloldaliság egyaránt meghatározó. A lakáshiteleken alapuló eladósodás 50 százalék körül mozog. Merőben más képet mutat a Németalföld. A katolikus és a protestáns kultúra határán elhelyezkedő Belgiumban az ingatlan vásárlás elsősorban tőkebefektetés. A kiadott lakásokból befolyó bevétel az öngondoskodáson alapuló szociális biztonság megteremtését és a hitelfedezetet szolgálja. Általában elmondható, hogy azokban az országokban, ahol a *bérlakás piac* fejletlen, mint például Magyarországon, a lakosságot sújtó hitelválság fokozottan jelentkezik, a megtakarítások pedig alacsony szinten állnak. A pénzügyi válság itt elmélyülő *társadalmi kockázatokat* von maga után.

A társadalmi világválság kezelés alternatívái

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy a globális gazdaság minden szinten *egyenlőtlenségeket és feszültségeket* teremtett. A közgazdászok által javasolt megoldás elsősorban a pénzügyi egyensúly helyreállítására fókuszál. A gazdaság logikájában ez két módon érhető el. 1. *Beavatkozás a gazdasági növekedésbe*: a fenntarthatóságot szem előtt tartva a rendszer öngerjesztő romboló hatásmechanizmusát lefékezve; 2. A fogyasztás oldalán kísérletet téve a *fizetőképes kereslet helyreállítására*: vagy a fogyasztás csökkentésével, vagy a fogyasztáshoz szükséges hitelképesség helyreállításával. Ez utóbbi magába foglalja a bérek növelését, és a munkavállalók munkaerőpiaci pozícióinak erősítését.

Az első megoldás a funkcionálisan működő globális gazdaság érdek és értékrendszerével *ellentétes*. Megvalósítása pedig éppen azért valószínűtlen, mert az intézkedésre egyedül hivatott posztindusztriális államok már maguk is a globális piacok martalékai lettek, gazdaságirányító hatalmukat részben vagy egészben elveszítették. Jó esetben is csak nemzetközi összefogással lehet célt érni. Ez pedig globális hatókörrel rendelkező intézmények felállítását feltételezi.

A második megoldás elsősorban a *társadalmi szempontokat* veszi figyelembe s kétségtelen tény, hogy nagyobb támogatottságot élvezhet. Hatása a válság megoldására azonban kétséges. A pénzkapitalizmus szempontjából ugyanis a munkabér költség/ár, s mint ilyen fogyasztáscsökkentő tényező.

A posztindusztriális kor társadalmi logikája azt diktálja, hogy az államok „jóléti” tevékenységének elsődleges feladata nem lehet más, mint az állampolgárok munkaerőpiaci pozícióinak erősítése *fogyasztói hitelképességük fenntartása* érdekében. Minél inkább csökkennek a foglalkoztatás előmozdítására fordított kiadások és erőfeszítések, annál kevesebben rendelkeznek hitelképességgel, vagyis a fogyasztói pozíciók gyengülnek. Lokális szinten a munkanélküliség a fogyasztás oly mértékű csökkenéséhez vezethet, hogy az már veszélybe sodorja a helyi gazdaságot. Másként fogalmazva, itt is érvényesül a globális piacokról már jól ismert logika, hogy ha a fogyasztói oldalon a kockázatviselők száma eléri a *kritikus határt*, a kereslet-kínálat egyensúlya visszafordíthatatlanul felbomlik. Ezen a ponton a válságból nincs kivezető út: a rendszer szétrobban. Ezt a helyzetet megakadályozandó játszanak fontos szerepet a fogyasztási pozíciót fenntartó segélyek (szociális segély,

munkanélküliségi segély stb.). Ebben a logikában a segélyek mértékét a rendszer fenntartásához szükséges *fogyasztási minimumhoz* kell igazítani. Talán éppen itt kell keresnünk a minimálbér és a szociális segély között húzódo feszültség okát.

Az Európai Unió válságmegoldó elképzeléseiben ezért első helyen a *társadalmi logika (social push)* az irányadó. Az olyan intézkedések, mint a kiskereskedelmi egységek korlátlan nyitva tartásának engedélyezése, a recesszió által már elért vállalatoknál a termelés felfüggesztése elbocsátások helyett (ahol lehet), a részidős foglalkoztatás népszerűsítése, a segély-átképzés (tanulás)-közmunka rendszereinek összekapcsolása, a kizárólag helyi piacokra termelő mikrovállalkozások foglalkoztatásban való érdekeltségének erősítése (hitelek, járulékcsoökkentés) stb. mind-mind a fogyasztói oldalon történő beavatkozás megoldását helyezik az európai politika fókuszába. A cél nem csupán az életszínvonal fenntartása, hanem a pénzügyi (befektetői és hitel) kockázatokhoz hasonlóan a fogyasztói kockázatok *lehető legszélesebb terítése* is. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy önmagában ez a megoldás nem alkalmas hosszú távú hatásos eredményeket garantálni. Megkerülhetetlen a globális és lokális beavatkozás egyidejű és összehangolt megvalósítása. Európa szempontjából ez *két alapvető kérdés* tisztázását teszi szükségessé:

1. Az unión belüli belső koherencia és cselekvőképesség érdekében a tagállamok közötti kapcsolatrendszer és döntéshozatali mechanizmusok azonnali megreformálása, hatékony intézményi struktúra kialakítása, az európai szkepticizmus és a belső érdekellentétek felszámolása. „Az uniók döntések mostanság legtöbbször a tagállamok önös érdekein buknak meg, az államok sokkal kevésbé tartják szem előtt a közös célokat, mint egyéni érdekeiket. Így nagyon megnehezül a közösségi döntéshozatal. A tagállamoknak el kell döntenüik, hogy van-e kedvük egy közös Európa építéséhez”.¹³

2. A közös Európa azonban csak akkor és annak függvényében lesz képes a hatékony működésre, ha globális értelemben is rendelkezik *jövőképpel*. A probléma megoldása nem könnyű, hiszen egyszerre érinti az általánosan jelentkező társadalmi, gazdasági és politikai bizalmatlanság felszámolására irányuló intézkedéseket és az európai kultúrában gyökeredző intézményesített értékrendünket, különösen az abban rejlő erőforrások mozgósítására.

Tudomásul kell vennünk, hogy holnap egy merőben másik világra ébredünk – mondotta Nicolas Sárközy Pekingben. *A világ visszavonhatatlanul és végérvényesen megváltozott.*

A fentiek alapján ki kell mondanunk, hogy a jelenlegi *pénzügyi világválság egyben társadalmi világválság* is. Ez utóbbi nem következménye, hanem szerves része a válságnak. Ez a felismerés Európa számára kardinális felismerés.

Miután a társadalom csak lokális szinten ragadható meg és a társadalmi cselekvőképesség az intézményrendszerekben testesül meg, azt kell mondanunk, hogy napjainkban egy olyan általános, a gazdasági, társadalmi és intézményi szférát/struktúrát egyaránt érintő *globlokál „bizalmi válság”* van kibontakozóban, amelynek gyökerei egész civilizációnk és kultúránk alapvető értékrendjét kérdőjelezhetik/kérdőjelezzik meg.

Azzal a sajátos problémával kell tehát szembenéznünk, hogy a funkcionális globalizáció működésében bekövetkezett anomáliák lokális kezelésének szükségessége okán *a funkcionális globalizáció egy új minőségű, szubsztanciális globalizációba* csap át, amely egy részről jelenti/jelentheti a lokális világok összezárást a kollektív intelligencia jegyében, másrészt a lokálisan szerveződő világrend teljes átalakulásához vezethet.

¹³ Melchior Wathelet volt belga miniszterelnök-helyettes előadása Szeged, 2008.10.17-én. A fenti kritika egybe cseng a Kokk-jelentés Európa versenyképességi deficitjére vonatkozó megállapításával és az Európai Bizottság Új partnerség programjával. Ma azonban a tét jóval nagyobb. A globális válság globális fellépést követel, amelyben az európai érdekérvényesítés belső kohézió és fegyelem nélkül ellehetetlenül. Ebben az összefüggésben a Lisszaboni Szerződés írásmódjának elutasítása, vagy az európai alkotmány francia és holland leszavazása több mint drámai következményekkel járhat.

Míg a gazdasági globalizációban megtestesülő funkcionális globalizáció a világban jelenlévő diverzitások összemosására irányult (a kereslet – kínálat növelése érdekében), addig a szubsztanciális globalizáció éppen a diverzitásokból fakadó előnyöket és lehetőségeket kiaknázva képes csak kibontakozni. Ebben a körben a diverzitás a *kultúra multidimenzionális természetében rejlő erőforrások* lokális szintű felszabadítását és annak a kollektív intelligenciába való reintegrálását jelenti. A szubsztanciális globalizáció tehát az új *problémamegoldó szervezeti formák* létrehozásának képességét állítja a fejlődés fókuszába.

A funkcionális globalizációra jellemző tendenciákkal ellentétben a szubsztanciális globalizáció nem egy uniformizált, s főként nem egy hierarchikusan szervezett „világfalu” képét vetíti előre. Ellenkezőleg. A dolgok jelenlegi állása szerint a funkcionális globalizáció válsága az egypólusú világregd megbomlását is magával hozta. Történelmi kitekintésben talán nem túlzás az a következtetés, hogy a jelenlegi *pénzpiaci válság a posztindusztriális korszak utolsó nagy átrendeződését indukáló eseménye.*

A lehetséges új világregd és Európa

Az új világregd már kitapintható jellemzőit a *következőkben* foglalhatjuk össze:

1. Csaknem bizonyosra vehető, hogy az új világregd *nem egypólusú* lesz. Politikai szempontból a válság leginkább pozitívnak tekinthető vonása éppen abban ragadható meg, hogy miután annak hatásait és minden következményét a szereplők lokálisan élik meg, egyetlen állam vagy politikai hatalom sem törekszik a világ vezető szerepének megüresedett helyét elfoglalni.¹⁴ A lokalitások összezárása tehát nem a hatalmi erőviszonyok, sokkal inkább a megoldást kereső együttműködések és megállapodások, tehát a kollektív intelligencia logikája mentén zajlik. Ez pedig a világ jövőképe szempontjából egy *sokpólusú, a problémák megoldására fókuszáló világregdet* feltételez.

2. A szubsztanciális globalizáció eredményeként kialakuló globális világregd egy *cselekvésorientált polimorf architektúra* képét vetíti előre. A szereplők közötti viszonyrendszert az operatív képességhez igazodó változatosság és az állandó változás jellemzi, ez pedig a szereplők közötti kapcsolat folyamatos „újra aktualizálását” feltételezi. Ennek előfeltétele az együttműködések „tárgyának” és céljának pontos meghatározása lokális és globális szinten egyaránt. Az október 8-i összehangolt kamatvágás (az euró zónához tartozó országok, valamint Svájc, Kanada, az USA, Svédország, az Egyesült Királyság és Kína részvételével) azt bizonyítja, hogy az együttműködés globális méretekben lehetséges.

3. Az új világregd létrehozásában, az együttműködések rendszerének kialakításában *Európa fontos koordináló szerepet* játszhat, mert

- Történelmileg kialakult politikai és gazdasági kapcsolatrendszerei a világ minden tájára kiterjednek.
- Az elmúlt ötven év diplomáciai tevékenységének eredményeként a korábbi konfliktusokat a gyümölcsöző gazdasági és kulturális kapcsolatok váltották fel.
- Az évszázadok során itt halmozódtak fel leginkább az együttműködési rendszerek működtetéséhez szükséges tapasztalatok: a konfliktuskezelés mechanizmusainak, a közös intézmények létrehozásának és működtetésének szofisztikált gyakorlatai.
- Európa egyik legfontosabb öröksége a „*raison d'état*” eszmerendszere mentén kialakult hatalmi erőegyensúlyra épülő politika hagyománya, amely abból a

¹⁴ Ma még nem tudni, mennyi ideig tart a válság hatása. Az 1870-es évek megrázkódtatásai a századfordulóig éreztették hatásukat, az 1929-es válság pedig elhúzódó világméretű recessziót okozott. Mindenesetre mindkét válságperiódus új hatalmak felemelkedését hozta: a 19. század végén az Egyesült Államokét és Németországét, az 1920-as évek után pedig Japánét. Az új hatalmak kiemelkedése szinte minden esetben háborúhoz vezetett. A jelenlegi válság ebben a tekintetben kifejezetten pacifikus vonásokat mutat. Hogy ez a történelmi tapasztalatokból merítő össznemzeti bölcsesség, vagy a most is zajló háborús konfliktusok kudarcainak következménye-e?

feltételezésből indul ki, hogy minden állam, miközben saját érdekeit próbálja kielégíteni, valamilyen módon hozzájárul a többi állam biztonságához és fejlődéséhez is.¹⁵

▪ Az európai integráció értékközpontú, amelynek *négy alappillére*t a szolidaritás, a szubszidiaritás, a kooperáció és a participáció alkotják. E négy alapérték globálisan is értelmezhető és adaptálható.

Európa jelenlegi állapotában azonban még *nem elég felkészült* arra, hogy a fent vázolt kihívásnak megfeleljen.¹⁶ Erőforrásainak jelentős részét a tagállamok közötti együttműködés koordinációja, a valós érdekkülönbségek összehangolása és egy ma még hatékonyak egyáltalán nem mondható intézményi struktúra emészti fel. Évek óta világos, hogy az *alapszerződések egységbe foglalása*, és/vagy minden tagország számára elfogadható *egységes alkotmány* nélkül nem lehetséges sem kompetens európai külpolitikát kialakítani, sem működőképes intézményi reformot végrehajtani. A hatékony válságkezelésnek tehát mind belső, mind pedig külső feltételei hiányoznak. Fel kell tennünk tehát a kérdést: mit is jelent az *egységes Európa*?

4.2. Európa – szubsztanciális egység vagy politikai projekt?

A Lisszaboni Szerződés *ír leszávazása* tekintettel arra, hogy egyedül itt döntöttek népszavazással, arra hívja fel a figyelmet, hogy az európai alkotmánytervezet 2005-ös franciaországi és hollandiai bukásához hasonlóan a politikába vetett állampolgári bizalom szinte semmit sem javult. A parlamenti politikában véleményt formáló politikusok és a választóik szavazata közötti különbség több mint nyugtalanító. Míg a képviselők meggyőző többsége fenntartás nélkül fogadja el az unió politikáját, addig a választók egyre ellenségesebben viseltetnek az integráció elmélyítése iránt.

A probléma megközelítése *két irányból* is lehetséges. 1. Intézményi oldalról a kérdés az: vajon *a választó polgárok és a politikai elit* közötti bizalmatlansági válságról van szó, vagy az unió hatékonyak nem minősíthető működésével kapcsolatos *elégedetlenség és az euroszkepticizmus* nyilvánul meg a szavazatokban? 2. Európa multietnikus és multikulturális adottságaiból kiindulva viszont a kérdés az, hogy létezik-e egyfajta *európai életérzés vagy identitástudat*, mint kiindulási alapelv, amely megfelelő autoritást képes biztosítani a közös intézményeknek és „törvényeknek”. És ha igen, akkor annak érvényessége meddig tolható ki. Az első megközelítés *a legitimitás és a demokrácia*, a második *a kultúra és az értékek* mentén vizsgálódik.

¹⁵ H. Kissinger, Diplomacy, New York, Simon&Suster, 1994. 56-77.o.

¹⁶ Európa aktivitása és meghatározó szerepe a nemzetközi válság menedzsmenben kizárólag néhány szerencsés véletlennek köszönhető: az USA, mint a krízis központja és a kialakult helyzetért leginkább felelős állam saját problémáival van elfoglalva. A tűzoltás és az elnökválasztás minden erejét leköti. A világgazdaságban meghatározó szerepet játszó országokat meglepetésszerűen és villámcsapásként érte pénzügyi piacok összeomlása. A helyzet áttekinthetetlen és érthetetlen egyik nagyhatalmat sem ösztönözte arra, hogy a válságkezelés élére álljon. Az Európai Unió elnökségét éppen Franciaország tölti be, és Nicolas Sarkozy jelenleg a legdinamikusabb, koncepcióval rendelkező politikusa az európai palettának. A pénzügyekben jártasabb, szakmailag felkészültebb, de politikai tapasztalatokban jóval gyengébb Gordon Brown miniszterelnökkel és Barosso elnökkel kiváló csapatot alkotnak. Izland csődje, Magyarország megrendülése Európát összezárta. A nemzetközi porondon az Európai Unió a legtöbb országot felsorakoztató gazdasági közösségként tudott fellépni. Miután a pénzügyi piacok krízise már áterjedt a globális gazdaságra és elhúzódó válsággal fenyeget, annak menedzselése szempontjából a januárban esedékes uniós elnökségváltás, illetve a közös külpolitika intézményének hiánya kifejezetten negatív körülmény. Ma még ugyanis nem világos, hogy a januártól felálló új amerikai kormány milyen intézkedéseket tervez, és milyen mélységben kíván szerepet vállalni a nemzetközi válság menedzselésében. Félő tehát, hogy Európa politikai presztízse és koordinációja nélkül elolvad a nemzetközi együttműködési készség is, amelyre egy új típusú világrend létrehozásához szükség lenne.

5. Föderalizmus vagy kormányközi együttműködés, vagy újabb alternatívák?

Az Európai Unió – mint kontinentális integrációs-kooperációs intézményrendszer – továbbfejlesztése régóta napirenden van, de egyelőre nincs végleges döntés a két ismert alapálláspont között, hogy a végső-teljes megoldás a föderalizmus, tehát az Egyesült Európa vagy az intergovernmentalista (kormányközi), tehát a független kormányok közötti egyre jobb integráció és kooperáció vagy ezeknek valamelyik változata legyen, vagy netán a jelenlegi kváziföderációs alternatíva maradjon.

Az új kérdés az, hogy az új globalizáció és Európa új helyzete, valamint az erősödő válságok milyen eddigi vagy milyen új megoldásokat követelnek és kényszerítenek ki.

5.1. Az eredeti kérdésfelvetés

Most nem szükséges, hogy a két alapálláspont (föderáció vagy kormányköziség, vagy egyszerűbben föderáció vagy nem föderáció) történetét bemutassuk, vagy a különböző korszakokban kialakult aktuális változatokat, ötvözeteket elemezzük. Először is nézzük a két alapálláspont *definícióját*, amelyek sincs egyébként teljes egyetértés.

Magyarországon Bóka Éva írt könyvet az európai integrációelméletekről¹⁷, így felfogása mindenképpen mértékadó. Véleményéből¹⁸ néhány érdekes részt kiemelünk „A két meghatározó alternatíva alakult ki az európai integráció története során 2003-ig: az egyik *a nemzetek feletti európai parlamentáris föderáció* létrehozása, ahogy Fischer javasolta a föderalista hagyományokat követve; a másik *a nemzetállamok kormányközi nemzetekfelettsége*, ahogy az alkotmányterv javasolta 2003-ban. Ez az a két alternatíva, amelyet tovább kell gondolni, s amelyről vitatkozni kell. Mindehhez komoly segítséget jelenthet a föderalista eszmék szerepének újragondolása Európa építésében.

A két meghatározó történeti irány – a föderalisták és az unionisták – képviselői ebben a vonatkozásban különböző politikai elméleteket és intézményes struktúrákat fogalmaztak meg egymással szoros kölcsönhatásban. A gazdasági integráció szükségességét és európai jogi szabályait azonban mindannyian elfogadták.

Az európai politika két egymással szemben álló csoportra oszlott: unionistákra – akikhez csatlakoztak a funkcionalisták - és föderalistákra. A föderalisták táborában pedig három további csoport volt: „neo-föderalisták” (neo-federalists) vagy „kibővítő föderalisták” (incremental federalists); klasszikus föderalisták, akiket „igazi föderalistáknak” vagy „alkotmányos föderalistáknak” (pure federalists or constitutional federalists) neveztek; és a Monnet-módszer alapján működő föderalista funkcionalisták.

Az unionisták csak olyan hatásköröket akartak nemzetek feletti szintekre átengedni, amelyekről bebizonyosodott, hogy *másképpen nem kezelhetők*. Közülük többen abban hittek, hogy minden megoldható kormányközi egyezkedés útján. A kibővítő-föderalistáknak az volt a véleménye, hogy a nemzetek feletti hatalom fokozatosan kialakul majd oly módon, hogy mind több és több hatáskör kerül át a nemzeti szintekről a nemzetek feletti szintekre. A történelmi hagyományokat követő föderalisták úgy gondolták, hogy a nemzeti és a nemzetek feletti hatalom megosztását meghatározó amerikai vagy svájci típusú alkotmány megalkotása Európa esetében is elkerülhetetlen.

¹⁷ Bóka Éva: Az európai integrációelméletek történelmi perspektívában, Corvina, 2008

¹⁸ Bóka Éva PhD, Budapesti Corvinus Egyetem, <http://www.ivan-herman.net/Eva/Past/EUtankonyvszinopszis.pdf>

Az unionisták és a neo-föderalisták irreális álmodozóknak tekintették az „alkotmányos föderalistákat”. Az utóbbiak pedig azt gondolták, hogy az unionisták és a neo-föderalisták elgondolásai az európai integráció kezdeti lépései csupán, s a nemzetek feletti intézmények és az európai jog létrehozása nélkül nem tud kibontakozni a tényleges együttműködés. A nemzetekfelettséget a harmadik föderalista irány, a föderalista funkcionalizmus (Monnet-módszer) hozta létre, mely a szuverenitás nemzetek feletti intézményekre való fokozatos átruházásán alapult. Továbbfejlesztésében segített az intézményes klasszikus föderalizmus

A Maastrichti Szerződés - folytatja Bóka Éva - végül is a föderalisták és a kormányköziek közötti kompromisszumként egy *három pilléren nyugvó* Európai Uniót hozott létre. Az első pillér a gazdasági együttműködés szabályait lefektető nemzetek feletti intézményeken alapuló Európai Közösségi Szerződés: létrejött *az egységes piac*. Mindez a személyek, az áruk, a tőke és a szolgáltatások mozgásának teljes szabadságát jelentette a 12 tagállam területén. A második és a harmadik pillér pedig a kormányközi együttműködésen alapuló Európai Unió Szerződés, mely a politikai együttműködést szabályozza a kül- és biztonságpolitika, valamint a bel- és igazságügyi együttműködés területén. A föderalizmus szó helyett az európai népek *egyre szorosabb egységének a megteremtése* (ever closer union) kifejezés került a Maastrichti Szerződésbe. A szerződés rögzítette a szubszidiaritás elvét, mely szerint a döntéseket az intézményi hierarchia legalacsonyabb fokán kell hozni. Az Európai Közösség csak azokon a területeken járhat el, ahol a kívánt cél nem érhető el tagállami eszközökkel. Ez az elv a közösségi és a nemzeti intézmények közötti kompetenciák megosztásának az egyensúlyát volt hivatva biztosítani. Az Európai Parlament többségi szavazással módosíthatta, vagy elutasíthatta a közösségi szabályokat.”

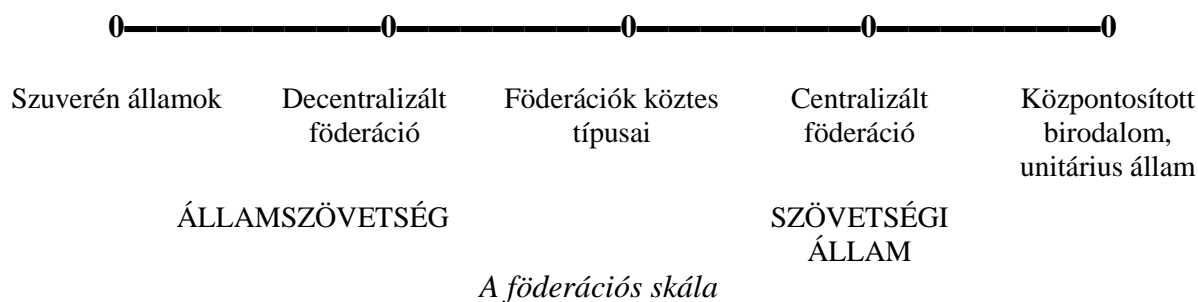
Egy másik, lényegében elméleti értelmezés, Körösnéyi András, politológusé¹⁹ így fogalmaz a föderalizmus definícióról: Riker²⁰ a föderalizmust a következőképpen határozza meg: „Egy alkotmány föderális, ha (1) a kormányzati rendszer két szintje *egyaránt ugyanazon* terület és nép kormányzására vonatkozik; (2) a kormányzat mindegyik szintje rendelkezik legalább egy olyan cselekvési területtel, amelyben *autonóm*; (3) és garanciák léteznek (még ha az csupán az alkotmány egy kijelentése is) a különböző szintű kormányzatok saját cselekvési területükön meglévő autonómiájára” (Riker 1964, 11). A föderalizmus tehát egy olyan alkotmányos „politikai szervezet, amelyben a kormányzati tevékenység úgy van megosztva a regionális és a központi kormány között, hogy mindegyik szintű kormány rendelkezik olyan tevékenységgel, amelyben ő hozza a végső döntéseket” (Riker 1975, 101 – idézi McKay 2001, 8). A kormányzat két ága közötti *hatáskörök megosztása* alkotmányosan meghatározott, azaz nem lehet önkényesen megváltoztatni: ez különbözteti meg a föderalizmust a decentralizációtól (Riker 1996, 10).

„Riker nem az állam, hanem a politikai rendszer fogalma felől közelíti meg a föderáció problémáját. Elveti a föderáció-konföderáció merev fogalmi dualizmusát, és egy rugalmasabb elemzési keretet állít fel a föderalizmus tanulmányozására (Riker 1964, 5–7). Riker nyomán – koncepcióját némileg módosítva – a kormányok egy olyan centralizációs-decentralizációs, avagy másképpen „*föderációs skálán*” helyezhetők el, amelyet két, a föderáció fogalmát kívülről határoló szélsőség határol (lásd az 1. ábrát). A független államok jelentik a decentralizációs, a központosított birodalmak pedig a centralizációs szélső pontot; de a két szélső pont egyike sem tekinthető föderációnak. Riker megközelítésének előnye,

¹⁹ Körösnéyi András: Demokráciadeficit, föderalizmus, szuverenitás, Az Európai Unió politikaelméleti perspektívából, Politikatudományi Szemle, 2004/3. 148-163 o.

²⁰ William H. Riker fontosabb művei: Riker, H. William, 1964, Federalism, Little Brown and Company, 1964. Riker, H. William, 1992, The Justification of Bicameralism, International Political Science Review, 13 (1), Riker, H. William, 1996, European Federalism: The Lessons of Past Experience, in J. J. Hesse–V. Wright, Federalizing Europe?

hogy nem veszik el a föderáció/konföderáció intézményesen nehezen megragadható államelméleti dichotómiájában, hanem az államiság és a szuverenitás problémája helyett a politikai rendszer felől közelít. Ezzel egy rugalmasabb elemzési kerethez jut, ami nem az államszövetség / szövetségi állam közti ugrópontra fókuszál.

David McKay²¹ szerint a (Maastricht utáni) Európai Unió – a Riker által felállított rugalmas, a konföderáció/föderáció dichotómiát feloldó elemzési keretben – a föderális rendszer egyik fajtájának tekinthető (McKay 2001, 8). A kormányzat mindkét szintje létezik, és mindegyik egy-egy meghatározott policykörben végső döntési joggal rendelkezik – a tagállamok által kötött szerződések jelentik mindezek „alkotmányos” garanciáit. McKay mégis – a katonai védelem (hadsereg) tagállami kompetenciája, valamint az uniós szintű törvényhozás döntően nemzetállami vagy „konföderális” jellege miatt – az EU-t egy „kváziföderációnak”, a föderáció és konföderáció közti hibridtípusnak tekinti (McKay 2001, 9). Hozzátehetjük ehhez, hogy az intézményi reformok több tekintetben is a „föderalizálás” irányába haladnak.

„A tagállami szuverenitás fennmaradásának felfogása. Az első felfogás megfelel az EGK/EU szerkezetét hagyományosan „kormányközinek”, (intergovernmentálisnak) tekintő álláspontnak. Ezek szerint a szuverenitást továbbra is az Unió tagállamai, azaz a nemzetállamok birtokolják. Vagyis az unió nem vált a szuverenitást birtokló szövetségi állammá, föderációvá, hanem szuverén nemzetállamok közössége, azaz államszövetség (konföderáció) maradt. Végső soron ugyanis mindig a tagállamoknak van döntő szavuk, sőt minden lényeges kérdésben vétójoggal rendelkeznek: az övéké az alkotmányozó hatalom, illetve a „hatáskörök megállapítására vonatkozó hatáskör”, ami a szuverenitás egyik döntő eleme. Emellett az unió szervezeti reformjai nemhogy csökkentették, de kulcsterületeken megerősítették a tagállamok szerepét, a nemzeti érdekképviseletet a döntéshozatalban. Megjegyzésre érdemes, hogy a fent bemutatott tagállami-szuverenitás-felfogás talán a leginkább elterjedt a politikai retorikában, ugyanis formálisan a tagállamok nem mondtak le szuverenitásukról, sőt, újra és újra annak szimbolikus megerősítése történik, Németországban például a szövetségi alkotmánybíróság részéről. Magyarországon ezt a felfogást képviselte a Fidesz–MPP az uniós csatlakozással kapcsolatos alkotmánymódosítási vitában 2002–2003-ban.

A szuverenitás fokozatos átruházásának felfogása. A második, talán a legtöbb szerző által osztott felfogás szerint, legkésőbb az uniót létrehozó maastrichti szerződés megkötése után már kétségbe vonható, hogy a szuverenitás még maradéktalanul a tagállamoknál lenne. A közösségek, majd az unió Európájának története ugyanis azt mutatja, hogy a szuverenitás fokozatosan átkerül a tagállamoktól az unióhoz. Az álláspontok egyik része szerint ez egy olyan fokozatosan zajló folyamat, amelyben nincsen megállás. Az elemzők többsége szerint az unió már több, mint nemzetállamok konföderációja, de még kevesebb, mint egy föderális

²¹ McKay, David, 2001, *Designing Europe: Comparative Lessons from the Federal Experience*, Oxford U. P. 2001.

állam. A fejlődés azonban a föderális Európa – egyesek szerint állam – megteremtése felé tart. Hiába érvelnek egyesek azzal, hogy csak „nemzetközi szerződésről van szó”, az átruházással az állam „...feladja igényét a területén való saját főhatalom kizárólagosságára”. A közösségi hatáskörben kiadott normák ugyanis közvetlenül – a nemzetállamok törvényhozásainak ratifikációja nélkül is – kötelezik az EU állampolgárait, és vitás esetben, végső soron, az Európai Bíróság dönt. A konszenzus elvnek a (minősített) többségi elvvel való felváltása - ami a közösségi döntéshozatal egyre szélesebb körében érvényesül - szintén a tag-államok szuverenitását nyirbálja meg.

Ezen értelmezés szerint tehát a nemzetállamok lemondtak szuverenitásuk egy részéről, amelyet így az EGK-ra illetve az Európai Unióra ruháztak. Kialakult a „*megosztott szuverenitás*” koncepciója. De hová vezet ez a folyamat? Ha a szuverenitás fokozatosan az unióhoz kerül, államszövetségből – fokozatosan, illetve egy szimbolikus alkotmányozás „nagy ugrása” révén – szövetségi állam válik. A szuverenitás fokozatos átruházásának koncepciója megjelent egy harmadik, jog- és politikaelméletileg az előzőeknél izgalmasabb kérdéseket felvető felfogás formájában, amely kilép a kormánykozás versus szupranacionalitás, illetve az állam-szövetség versus szövetségi állam dualizmusából. A *szuverenitáson túl: az Európai Unió, mint új politikai szerkezet*. A szuverenitás hagyományos felfogása szerint, ha a tagállamok szuverenitásukat fokozatosan átruházzák az unióra, akkor fokozatosan az EU válik a szuverenitás hordozójává, szuverén állammá. E harmadik, új megközelítés szerint ez nincsen így. Az Európai Unió létrejöttének a politikaelméleti újdonságát ugyanis éppen az adja, hogy magának a szuverén államiságnak a hagyományos fogalma bomlik fel. A szuverenitás eltűnik, elporlad. Az európai integráció előre haladtával, e felfogás szerint, nem a szuverenitás átadása történik, hanem a szuverenitás eredeti értelmében, mint *végső és teljes hatáskör* értelmében vett megszűnéséről, „elporlásáról” van szó. Az EGK, majd az EU sem nem szövetségi állam, de nem is államszövetség, hiszen már senki sem visel *végső felelősséget*, illetve mindenre kiterjedő felelősséget: sem a tagállamok, sem pedig az unió. Ez is mutatja, hogy új politikai szerkezet jön létre.

Mik ezen új politikai szerkezet *fő jellemzői*?

1. A felelős kormányzat eltűnése. „Az állampolgár nem teheti felelőssé saját kormányát annyiban, amennyiben annak már nincs hatásköre, de nem teheti felelőssé az európai kormányt sem, mert nem mozdíthatja el; csak a sajátját mozdíthatja el, amelyik úgyszemint Európát kormányozza.” Amilyen mértékben a hatáskörök uniós szintre kerülnek, olyan mértékben tűnik el a felelős kormányzás.

2. Föderális politikai *rendszer* jön létre. Joseph Weiler szerint az Európai Unió egy föderális (alkotmányos) jogi struktúra és egy „konföderális” vagy intergovernmentális politikai struktúra kombinációja. Más szavakkal, Európa – az uniós jogrend révén – elfogadott egy a föderális államokra jellemző „alkotmányos fegyelmet”, anélkül, hogy föderális állam lenne, az államokra jellemző hierarchikus kényszerítő apparátus nélkül. Valójában egy föderális *nem államnak* tekinthető. A dolog kulcsa az új jogrend létrejötte.

3. Egy teljesen új jogrend jön létre, mely független az állami- politikai döntéshozataltól. Ennek megteremtője az *Európai Bíróság* (European Court of Justice). Az így kialakult autoritásviszonyok és jogrend teljesen ellentétes a szuverén állam tradicionális felfogásával, ahol az állam a jogrend végső forrása. Itt ugyanis egy az államoktól (és az uniós törvényhozástól is) függetlenül teremt jogot a bírói jogalkotás. Az Európai Bíróság a közösségi jogot nem hagyományos nemzetközi jognak tekintette, hanem esetjogi (case law) döntéseivel egy sajátos, a tagállamok jogrendszerétől független jogrenddé fejlesztette. Fokozatosan és észrevétlenül, egy „csendes forradalom” ré-vén az Európai Bíróság gyökeresen átalakította az EGK-n belüli autoritásstruktúrát, hatalmi és kompetenciaviszonyokat. A közösségeket létrehozó nemzetközi szerződések (római szerződés stb.) a nemzetközi jog alá eső rendszerének esetjogi értelmezései révén észrevétlenül

„alkotmányosította” az uniót és egy föderális rendszerhez hasonló politikai rendszert teremtett. Módszere ebben egy aktivista, „teleológiai módszer” volt, ami gyökeresen szemben áll a nemzetközi bíróságok eljárási, ítélkezési módszerével. Mindezt természetesen nem tehette volna meg anélkül, hogy a tagállamok és azok bíróságai utólag nem fogadják el, nem tekintik legitimnek döntéseit.

Az Európai Bíróság által az 1960-as évek derekán felállított két legfontosabb jogi-alkotmányos alapelv, amelyek ezen csendes „alkotmányozáshoz” vezettek, a következők: (1) a közösségi jog szupremáciájának elve a nemzetállami jog felett; (2) a közösségi jog közvetlen érvényesülése a tagállamokban. Ezek, a szerződések által semmilyen formában nem tartalmazott jogelvek a bírói jogalkotás eredményei. Ezen elvek alkalmazása a szerződések közösséget jogi értelemben szuverén nemzetállamok kormányközi szervezetéből – ha nem is állammá, de – egy *kvázi alkotmányos és föderális politikai rendszerré* alakították

Szuverenitás és államiság. Miként foglalhatjuk össze az eddigieket a szuverenitás szempontjából? A nemzetállamok szuverenitása – értelmezéstől függően – részben az unióhoz kerül, azaz föderálisan *megosztottá* válik (pl. Riker, McKay), vagy – egy másik értelmezés szerint – *elporlad*. Hiszen az államhatalom jogi korlátok közé szorított és megosztott. A legfőbb, vagyis a szuverén hatalom sehol sem található, és a jog uralma érvényesül. A hatalmi ágak megosztása, mely a tagállamokon belül és uniós szinten egyaránt érvényesül, az alkotmányosság és a jogállam elveinek intézményesítése egyaránt értelmetlenné teszi a szuverenitás fogalmának használatát. A politikai hatalom a kialakuló kvázi föderális politikai rendszerben az unió és a tagállamok között vertikálisan és horizontálisan egyaránt megosztott. Az államon belüli ún. belső szuverenitás eltűnt, feloldódott a hatalommegosztás rendszerében. Szuverenitás volt, nincs... De kidobhatjuk-e a szuverenitás fogalmát? A szuverenitás, ha láthatatlanná is vált, felfogásom szerint nem szűnt meg létezni. Legalábbis annak egy szűkebb, specifikusabb értelmében. Az alábbiakban ezért megkülönböztetem a szuverenitás egy tágabb és egy szűkebb fogalmát.

A szuverenitás kétféle felfogása. A szuverenitás egy tágabb, extenzív vagy *mennyiségi* értelemben valóban elporlad. A korlátlan, abszolút és oszthatatlan főhatalmat sehol sem találjuk. Egyre több kompetencia kerül ki a nemzetállamok hatásköréből az Európai Unió kompetenciakörébe vagy egyszerűen a globalizálódó piacgazdaság kompetenciájába. A nemzetállami kormányok politikai, gazdaságpolitikai mozgástere egyre jobban beszűkül. (Ha a szuverenitást ilyen mennyiségi értelemben fogjuk fel, valóban a szuverenitás meg-osztásáról vagy elporladásáról beszélhetünk.) Csakhogy, egy másik értelemben, a szuverenitás nem az állami feladat- és hatáskörök, funkciók szinonimája, nem is azok összessége. A szuverenitás nem az állam kiterjedtségére, a civil társadalommal szembeni gazdasági-társadalmi „hatalmára” vagy az állami újraelosztás nagyságára vonatkozik. Az állam szuverenitása nem azonos az állam gazdasági, társadalmi hatalmával. A szuverenitás szűkebb, egy tisztán politikai fogalomhoz, *minőségi* definíciójához Carl Schmitt meghatározása nyomán juthatunk el. Schmitt szerint „szuverén, az, aki a kivételes állapotról dönt”, azaz, aki a végső *politikai* döntés birtokosa. A végső döntés mindig politikai, sohasem jogi döntés. A szuverenitás a végső autoritást jelenti, a jogrend érvényességéről vagy felfüggesztéséről, békéről és háborúról, barátról és ellenségről való döntést. A szuverén hatalom ebben az értelemben nem szűnt meg, nem tűnt el, még ha nem is látható, vagy nem is azonosítható könnyen. A szuverenitás nem mutatkozik meg mindig, „nincsen szem előtt”. A szuverenitás megértéséhez, megragadásához ezért meg kell különböztetnünk egyrészt a normál, alkotmányos állapotot, másrészt a rendkívüli állapotot. A normál állapotban a szuverenitás „eltűnik”, pontosabban láthatatlanná válik; a hatalom megosztott, a jog uralma valósul meg, a nemzetek közötti viszonyokat a béke jellemzi. Mivel a szuverenitás csak a rendkívüli helyzetekben mutatkozik meg, a liberális alkotmányosság normál állapotában hajlamosak vagyunk megfeledkezni annak jogon kívüli, politikai alapjáról. Nevezetesen arról, hogy az

alkotmányos jogállam nem természettől fogva adott, hanem egyrészt politikai döntés, illetve politikai döntést jelentő alkotmányozás eredménye, más-részt fennmaradása nem automatikus; potenciálisan politikai(katonai) védelemre szorul belső és külső fenyegetésekkel szemben egyaránt. Azaz, hajlamosak vagyunk megfeledkezni arról, hogy egyrészt a normál állapot rendkívüli helyzetben fogant (a szuverén ex ante döntése által), másrészt hogy önnön normalitása, jogállamisága nem védi meg rendkívüli helyzetektől (azaz a szuverenitás ex post megjelenésétől). A szuverenitás szűkebb, specifikusan politikai értelmében, a *végső döntést* jelenti. Mire irányul ez a végső döntés? Nem tejkvótára, vagy munkaerőpiaci szabályozásra, vagy ehhez hasonló tárgyi területekre, szakpolitikákra.

A végső döntés olyan tisztán politikai kérdésekre irányul, mint: barát/ellenség meghatározására; béke/háború eldöntésére; a politikai egység meghatározására; alkotmányozásra. Azaz mindenfajta államiságot és alkotmányosságot, normál állapotot megalapozó és megelőző döntésekre. Olyan döntésekre, amelyek bármilyen konkrét jog-rend előfeltételét jelentik.

A szuverenitás az Európai Unióban. Nincs ez másképpen az Európai Unió és tagállamai esetében sem. Egyre több kompetencia kerül át a tagállamoktól az unióhoz, de a *végső* politikai döntési jogkör a nemzetállamoknál maradt. Bár a hatalmi szerkezet „(kon)föderalizálódik”, plurálisabbá válik, de a szuverenitás, ebben szűkebb, specifikusan politikai értelemben – eddig legalábbis – még nem került át a szupranacionális szintre. Ezt mutatja az új uniós „alkotmányos szerződés” létrehozásának és elfogadásának folyamata. Az alkotmány – a korábbi uniós szerződésekhez hasonlóan – nemzetállamok közti alku eredménye és nemzetállamok ratifikálják, mint egy nemzetközi szerződést. Ki indít háborút? Ki függeszti fel a jogrendet? Kié a barát/ellenség meghatározásának joga? Mindezen kérdésekre a válasz azonos: mindeddig a nemzetállamok, s nem az unió joga háborút indítani, vagy rendkívüli állapotot hirdetni. Nem az unió, hanem továbbra is a tagállamok a nemzetközi politika elsődleges szereplői (pl. az ENSZ-ben is), bár az új alkotmánytervezet ebben a tekintetben igen ambiciózus az állandó uniós külügyminiszteri poszt és az állandó ET-elnöki poszt felállításával. Jellemző azonban, hogy az alkotmány szerint csak a közös, minden egyes nemzetállam által jóváhagyott külpolitika válhat a az unió külpolitikájává, azaz teljes politikai konszenzus szükséges.

Az-az a tagállami szuverenitás – annak szűkebb értelmében – fennmarad.

(I.) A tagállamok szuverének a háborúindítás kérdésében, miként a 2003–2004-es iraki háborúban is láthattuk. Az unión belüli helyzetet jól jellemzi az iraki háború példája, amely mély politikai törést idézett elő a tagországok között. A tagállami szuverenitás következménye volt a délszláv válságra adott egységes uniós válasz hiánya, a biztonságpolitikai-katonai cselekvésképtelenség is. Az új alkotmány igen ambiciózus a kül-, biztonságpolitikai és katonai együttműködés tekintetében (lásd a szolidaritási, illetve kölcsönös katonai és segítségnyújtási klauzát), de csak a résztvevő államok konszenzusos együttműködése, azaz külső szuverenitása alapján.

(II.) A tagállamok szuverének a belbiztonság kérdéseiben is (McKay 2001, 11–13.). Az uniónak nincsen kompetenciája abban, hogy az egyes tagállamok miként kezelik a belső szuverenitásukat, államiságukat veszélyeztető belső politikai erőket; a spanyolok a baszk, a franciák a korzikai, az britek az északír szeparatizmust.

(III.) A külső – például az iraki – válságra adott eltérő reagálás és a belső ellenség meghatározásának és kezelésének a joga azt mutatja, hogy a tagállamok rendelkeznek a belső és külső barát/ellenség meghatározásának jogával, ami a nemzet-állami szuverenitás alapvető kritériuma. Az utóbbi években ezt az elvet csak az Ausztria ellen indított 2000. évi uniós bojkott idején kérdőjelezték meg, de a bojkottot (a politikai ellenség meghatározását) végül is nem az Unió, hanem a nemzetállamok indították.

(IV.)A kivételes állapot bevezetése, a jogrend fel-függesztése/helyreállítása is a nemzetállamok kompetenciája. Ebben a tekintetben teljesen szuverének a tagállamok, uniós szinten nincsen erre vonatkozó szabályozás. Azaz az unió nem vindikálja magának a szuverenitás olyan fokát, hogy ilyen alapvető politikai döntéseket hozzon (McKay 2001, 10–11).

Összefoglalva: a szuverenitást tágan értelmezve azt láttuk, hogy a föderális fejlődésnek megfelelően az állami feladatkörök egyre nagyobb részét a tagállamok (részben vagy teljesen) az uniós, azaz a föderális döntéshozatali szintre ruházták, azaz a szuverenitás tagállamok és az unió közti (föderális) megosztása ment végbe. Ezzel szemben a szuverenitás szűkebb értelmében – mint a végső illetve a mindent megalapozó politikai döntéseket – tekintve, azzal továbbra is a tagállamok rendelkeznek.

Szuverenitás és demokrácia. Befejezésül kanyarodjunk vissza a demokráciadeficit problémaköréhez. Észrevehető, hogy demokrácia és szuverenitás problémája – jelen kontextusban – összefügg egymással. Az európai demokráciák ugyanis a népszuverenitás eszméjére épülnek. A demokráciadeficit döntő szubsztanciális magyarázatát *az európai démosz hiányában* találtuk meg. Ha ez a tétel érvényes, akkor magyarázatot ad arra, hogy a szűkebb értelemben vett szuverenitás összetevő elemei miért maradtak döntően a nemzetállami kompetencia körében. Ameddig a népszuverenitás eszméje él, addig – európai nép hiányában – a szuverenitás ezen összetevőinek unióra való átruházása nem válik elfogadottá, legitimmé. A gazdasági feladatkörök uniós átruházását, mint láttuk, a nagyobb gazdasági teljesítmény tette elfogadhatóvá a nemzetállamok állampolgárai számára: vagyis a *materiális legitimitás*. A nép azonban politikai kategória. A technokratikus-bürokratikus, valamint a gazdasági hatékonyság önmagában nem hoz létre – a kedvezményezett lakosságból vagy polgárságból – politikai értelemben vett népet. Ez csak politikai kihívások, válságok és azokra adott politikai válaszok, azaz politikai cselekvés következménye lehet. A (szűk értelemben vett) szuverenitás átruházását ugyanazon politikai folyamatok tehetik szükségessé és legitimmé, amelyek az európai démosz megteremtéséhez, életre hívásához vezethetnek. Az első rész végén láttuk, hogy ezek egyaránt lehetnek külső vagy belső kihívások. Kívülről; egész Európa biztonságát fenyegető globális politikai kihívások, politikai konfliktusok, amelyek életre hívják Európa politikai egységét. Belülről; olyan kihívások, amelyek páneurópai (szupranacionális) politikai konfliktust, törésvonalat (*cleavage*) generálhatnak az unióon belül. Ha a kihívásra adott eltérő politikai válaszok mentén páneurópai politikai mobilizáció megy végbe, akkor az elősegítheti az európai démosz létrejöttét.”

Végül az igen gazdag szakirodalomból egyetlen, korábbi cikkből²² idéznék, mert ez igen markánsan összefoglalja, hogy mi kellene akkor tenni, ha igazi konföderációt akarnánk.

„Egy valódi föderációhoz a következőket kellene megalkotni:

- *Az Európai Állam fogalmát:* ez magába foglalná az összes jelenlegi tagállamot, amelyek azonban már meg lennének fosztva a szuverenitás hagyományos jellegzetességeitől, jelvényeitől, elsőként is a külsődleges felségjogtól.

- *Föderális alkotmányt* kellene létrehozni, amely a nemzeti alkotmányoknál erősebb hatályú, föderális módszerekkel fogadják el és vizsgálják felül – amihez nem szükséges az összes tagállam konszenzusa –, és nem a nemzetközi jog eljárásait követve, ahogy az ma az unió szerződéseivel történik.

- *Uniformizált európai állampolgárságot* kell kialakítani, amely föderális és nem az egyes államok nemzeti kritériumain alapul, ahogy ma történik. Föderális kormányt kell létrehozni, amely független a nemzet képviselétől, és csak az Európa Parlamentnek felelős.

²² Vital Moreira: Az európai politikai egység és a portugál demokrácia, Beszélő, 1999/12
<http://beszelo.c3.hu/99/12/10moreir.htm>

- *Föderális parlamentre* van szükség, amely a szövetségi törvényalkotás terén szuverén, feltehetően kétkamarás rendszerű. Az egyik kamara az európai állampolgárok összességének képviselőjét látja el, a másik pedig a tagországok képviselőjét. Föderális bíróságokat kell felállítani, amelyek a tagországokban működnek, mint a föderális alkotmány és törvényalkotás őrei.

- *Periferikus föderális* szolgálatokat kell kialakítani, amelyek a tagországokban működnek, feladatuk a föderális adminisztráció munkájának irányítása.”

Az európai egyesülés folyamatainak a leírására *számos elméleti iskola* jött létre. – Palánkai Tibortól idézzük ezt a néhány bekezdést²³ - Közülük különösen a *föderalizmust*, a *funkcionalizmust*, valamint a *kormányköziséget* (intergovernmentalism) tekinthetjük meghatározó (mainstream) irányzatoknak. Rajtuk kívül még számos iskoláról (tranzakcionalisták, társadalmi konstruktivisták, kommunikációs, konfliktuselméletek, távolságelméletek, realista vagy idealista felfogások, stb.) lehet említést tenni, de velük nem foglalkozom részletesebben

A jövő nagy kérdése az Unió számára, hogyan képes elkerülni a nagyarányú kibővülés mellett az integrációs folyamat *felhígulását* (visszaesés az egyszerű szabadkereskedelmi övezet szintjére), fenntartani belső kohézióját, és tovább folytatni az integrációs folyamatot?

Úgy vélem, hogy a ténylegesen egyesülő Európa céljának elérése érdekében *az integrációs folyamat fejlődésének két fontos elemét* kell kiemelni, nevezetesen *a konszolidáció és a konvergencia szükségességét*.

A következő időszak első számú feladatának a 25-28-ra kibővült Európai Unió konszolidálását tekintem. A kibővüléseken keresztül születő új Európai Uniónak nem csak a taglétszáma növekedett meg, hanem belső sokszínűségének nagyarányú változásán keresztül (gazdasági és társadalmi fejlettségben, gazdasági struktúrában, eltérő civilizációs, kulturális és történelmi hagyományokban, stb.) új minősége keletkezett.

Az egyesülési-integrációs folyamat folytatása biztosíthatja csak, hogy az új tagok növekvő száma ellenére *az EU fenntartsa belső és külső azonosságát és jellegét*, s képes legyen az integrációs folyamat tovább vitelére mindazokon a területeken, ahol ez jelentős előnyöket hoz. Ez az intézmények és politikák koherenciáját, hatékonyságát és a koordináció javítását feltételezi.

Másrészt az egész Unió növekvő gazdasági és politikai ereje szempontjából fontos a belső és külső *konvergencia folyamatának fenntartása*. A konvergencia, a fejlettségi különbségek mérséklése, *az európai integrációs történet egyik legfontosabb fejleménye* volt az elmúlt évtizedekben. Mondhatjuk az elmúlt időszak történetében az északi, majd a nyugati és a déli perifériák felzárkózása a „központozás” az európai integráció egyik legfontosabb vonzereje volt. Ha ez a trend megváltozna, s az új tagok felzárkózási folyamata lehetetlenné válna, akkor annak drámai következményei lennének az egész Unió szempontjából.”

5.2. Amikor az események átlépik a dilemmákat

Nem akarunk további tudományos véleményeket idézni. Ám kísérletet teszünk az álláspontok *summázatának megfogalmazására és következtetések jelzésére*.

Először is: igen, az Európai Uniót ma „egy „kváziföderációnak”, a föderáció és konföderáció közti hibridtípusnak” tekinthetjük.” Avagy: „az unió már több mint nemzetállamok konföderációja, de még kevesebb, mint egy föderális állam”. Ha ez így van,

²³ Palánkai Tibor: EURÓPAI EGYSÉG – INTEGRÁCIÓ ELMÉLET (Új integráció gazdaságtanának szükségessége) <http://www.mta.hu/fileadmin/szekfoglalok/000577.pdf>

akkor a dilemma nem az, hogy föderáció vagy konföderáció, hanem az, hogy a kváziföderáció merre fejlődik? Úgy, hogy a konszolidáció és a konvergencia folyamatosságát megtartsa.

Másodszor. Az értelmezést újra kell gondolunk akkor is, ha elfogadjuk, hogy két fajta szuverenitás felfogás van: „A szuverenitás egy tágabb, extenzív vagy *mennyiségi* értelemben valóban elporlad. A korlátlan, abszolút és oszthatatlan főhatalmat sehol sem találjuk.” „A végső döntés olyan tisztán politikai kérdésekre irányul, mint: barát/ellenség meg-határozására; béke/háború eldöntésére; a politikai egység meg-határozására; alkotmányozásra. Azaz mindenfajta államiságot és alkotmányosságot, normál állapotot megalapozó és megelőző döntésekre. Olyan döntésekre, amelyek bármilyen konkrét jog-rend előfeltételét jelentik.” „Bár a hatalmi szerkezet „(kon)föderalizálódik”, plurálisabbá válik, de a szuverenitás, ebben szűkebb, specifikusan politikai értelemben – eddig legalábbis – még nem került át a szupranacionális szintre. Ezt mutatja az új uniós „alkotmányos szerződés” létrehozásának és elfogadásának folyamata.” Ha tehát a szuverenitásnak van mennyiségi és minőségi értelmezése, akkor a mennyiségi alapú szuverenitás alapján az Európai Unió kváziföderáció, a minőségi felfogás szerint viszont marad a végső nemzeti/tagállami szuverenitás, s ennek a kifejezője a Lisszaboni Szerződés.

Harmadszor. Hogy néz ki a szuverenitás és a demokrácia viszonya? „A gazdasági feladatkörök uniós átruházását, mint láttuk, a nagyobb gazdasági teljesítmény tette elfogadhatóvá a nemzetállamok állampolgárai számára: vagyis a *materiális legitimitás*.” „A technokratikus-bürokratikus, valamint a gazdasági hatékonyság önmagában nem hoz létre – a kedvezményezett lakosságból vagy polgárságból – politikai értelemben vett népet.” „...egyaránt lehetnek külső vagy belső kihívások. Kívülről; egész Európa biztonságát fenyegető globális politikai kihívások, politikai konfliktusok, amelyek életre hívják Európa politikai egységét. Belülről; olyan kihívások, amelyek páneurópai (szupranacionális) politikai konfliktust, törésvonalat (*cleavage*) generálhatnak az unión belül. Ha a kihívásra adott eltérő politikai válaszok mentén páneurópai politikai mobilizáció megy végbe, akkor az elősegítheti az európai démosz létrejöttét.” Az Európai Unió belüli viszonyokat a materiális és bürokratikus legitimitás tette elfogadhatóvá, de ettől még nem jött és nem is jöhetett létre az európai démosz.

Negyedszer. A külső-belső kihívások következményei. (s amiről már az idézett tanulmányok nem szólhattak.). Az ír elutasító népszavazás a politikai, intézményi legitimitást, a mostani pénzügyi-gazdasági válság a materiális legitimitást *kérdőjelezi meg*. Az elmúlt egy év eseményei tehát átlépték a korábbi dilemmákat. Bekövetkezett az, amire korábban senki nem gondolt: a kváziföderáció visszafelé is „fejlődhet”, azaz a konföderáció válik újra céllá. Sőt egyre több javaslat hangzik el arról is, hogy a nemzetállami centralizáció is erőltetett és diszfunkcionális, ezért régi vagy új típusú régió-, vagy városállami szerveződések lehetnek igazán sikeresek és legitimek. Ugyanakkor a globális gazdasági világválság arra ösztönözheti a világ – főként a vezető – államait, hogy haladjanak tovább *a globális (először még csak: gazdasági) kormányzás és/vagy szabályozás* felé, ami megint legfeljebb materiális legitimitást élvezhet, sőt a klímaválság még *erőteljesebb* – de egyszerre globális, kontinentális és nemzetállami – *összefogást* követel(ne).

Minden ilyen kérdés nyitott – és a lehetséges válaszok hiányoznak. Ha az ír népszavazás „eredményét” nem lehet megfordítani, ha a pénzügyi-gazdasági világválság Európában a reálgazdaság komoly visszaesésével jár, ha – mint az előző fejezetben láttuk - a társadalmi világválság Európán is végigsöpör, akkor az Európai Unió jövője sok szempontból kétségessé válik, s minden bizonnyal *gyökeres átalakulásokat* generál.

6. Hanyatlás vagy új megoldás? (Az Európai Unió reform-folyamatai, s a lehetséges alternatívák)

Mielőtt a reform-alternatívákat kifejtenénk, röviden felvázoljuk azt az *értelmezési keretet*, amelyben a változások/váltások tartalma és minősége tisztázható.

6.1. Új paradigmák

Az egyik leginkább ismert értelmezési keret a *régi és az új paradigmák* fogalom-párral törekszik a változásokat rendszerszerűen meghatározni. Minden korban vannak új paradigmák, amelyek az adott korszellem régi paradigmáival szemben fellépnek. Ebből az is következik, hogy ami ma új, az holnap régi paradigma lesz.

Közel húsz éve jelent meg az a cikk *Régi Paradigma, Új Paradigma*²⁴ címmel, amelyre sokan hivatkoznak. Ebből a cikkből most néhány fontosabb részt idézünk :

A paradigma szó újabban nagyon felkapottá vált a fejlődő világ teoretikusainak körében. A kifejezés a görög *paradeigma* szóból ered, jelentése példa, modell, minta. Üzleti iskolákban, agytrösztökben, a Fehér Házban a paradigmát, mint egyfajta képzeletbeli cséplőgépet használják, mely segít szétválasztani, összehasonlítani a múltat és a jelent. Egy eszköz a történelmi kérdések tisztázására olyankor, mikor globális változásokon megy keresztül a világ. A paradigma hangzatos szó, mely azonban nem kecsegtet kényelemmel vagy más, a „Nagy Szavakra” jellemző ígéretekkel; de mindegy, hisz a hangzatos, nagy szavak, jelmondatok – melyek egyébként gyakran becsapósak, hamisak vagy esztelenek – úgyis a Régi Paradigma részét képezik.

A paradigma kifejezés azonban mégis hasznos, mint egy svájci bicska. A világ határozott erőteljességgel osztja be magát a Régi és az Új Paradigma kategóriába. A kilencvenes évek a változás határvonalává váltak, egy régi és egy új korszak, egy széteső séma és egy újonnan alakot öltő rendszer között. A kozmikus vízváltató. A huszadik század egy már majdnem kialudt vulkán, a huszonegyedik még embrió.

Az Új Paradigma-Régi Paradigma a listák játéka: a lényeg, hogy mi van rajta a listán és mi nincs. Még fontosabb, ez egy módszer annak eldöntésére, hogy mi működik (Új Paradigma) és mi az, ami már nem működik többé (Régi Paradigma).

A régi Paradigma nem feltétlenül rossz. Az új Paradigma pedig nem mindenképpen jó.

A mindössze 32 éves, egykor liberális nézeteket valló Pinkerton a paradigmákat az univerzum ptolemaioszi és kopernikuszi modelljeihez hasonlítva magyarázza. A problémák megtalálásának és megoldásának érdekében az emberi elmének szüksége van bizonyos modellekre, feltételezések sorozataira, amelyek alapján működhet, gondolkodhat. Tizenhárom évszázadon keresztül az emberiség azt hitte, – mint ahogy azt Ptolemaiosz tanította – hogy a nap kering a Föld körül. Ez egy működő paradigmája volt a világegyetemnek a maga módján persze, de Régi Paradigmává vált, mikor Kopernikusz felállította az Új Paradigmát, miszerint a Föld kering a Nap körül.

Pinkerton nézetei szerint a központosított bürokrácia és a Nagy Kormány (Big Government) testesítik meg a régi világszemléletet, a Régi Paradigmát. Az ötlet persze már többször felmerült Lyndon Johnson lemondása, valamint azon ténynek egyre erősödő tudatosodása óta, hogy az amerikai kormány pénztárcájának is vannak határai. Pinkerton Új Paradigmájában a kormány eddig soha nem tapasztalt mértékben lenne alávetve a piaci erők

²⁴ Lance Morrow: Régi Paradigma, Új Paradigma (1991), www.time.com

hatásainak és az emberek felhatalmazást kapnának saját, egyéni választásra az eddigieknél sokkal több dologban, miközben a kormányzat decentralizálódna és a döntéshozatal feladatköre a lehető legközelebb kerülne a döntés következményeiben érintett emberek szintjéhez. A programokat az eredmények és nem a ráfordítások alapján ítélnék meg. Az Új Paradigma egyetlen szempontja, hogy mi Működik. Ez általánosítja John Kennedy definícióját a politikáról, miszerint az a „lehetséges művészete” (The art of the possible).

Vagy ez az egész Új Paradigma csak egy élénk intellektuális „hadonászás”, mely a Szövetségi Kormány (Federal Government) majdnem mindentől való meghátrálását próbálja megideologizálni? „Nem”, mondja Pinkerton, „Ez egy intellektuális konstrukció, mely a dolgok jobb működését hivatott elősegíteni. Egy út, amin a változás gondolata valóra váltható. Én sohase mondtam, hogy csökkenteni kéne a kiadásainkat. Az általános nézet Washingtonban azonban az, hogy semmi sem működik. Az amerikaiak ezt viszont nem hiszik el”.

Az Új Paradigma mindenekelőtt igyekezett az információs korszak egy működő modellje felé való tendálásra. A huszadik század nagy parancsuralmi rendszereinek (Sztálin, Hitler) sikeressége rendszerint azon múlt, hogy a diktátor mennyire tudta elszigetelni az embereket és irányítani gondolataikat, kontrollálva az összes hozzájuk jutó információt. A demokráciák kialakulásának ösztönzéséhez is szükség volt az imázs és az információ heroikus manipulálásához – például Franklin D. Roosevelttel vagy Winston Churchill személyében. Ők és hozzájuk hasonló nagy vezetők adták a Régi Paradigma szónoki emelkedettségét és harmonikus összecsengését – a hatalmas, mindenekfelett álló erkölcs élményét. Néha talán vágyakozva gondolunk vissza a régi kor mély, jelentéssel teli gondolatvilágára, miközben az Új Paradigma kietlen tájain barangolunk. A varázslat titkára nem szabad fényt deríteni. Most azonban, hogy az információ transznacionális, a napfény csak úgy ömlik be az ablakon. Az a bizonyos homályosság és misztikum, mely a karizmát és a régi vezetőség hatalmát adta egykor, ma már elképzelhetetlen. Az Új Paradigmát nem kísértik szüleinek kísértetei. Egy kíváncsi és tettekre kész idegen szemével néz a világra. Nem szentimentális.

A görög Archilochus tollából származik a következő talányos sor: „A róka sok mindent tud, a sündisznó egy nagy dolgot.” Egy híres tanulmányában Isaiah Berlin Tolsztojt, mint a rókát jellemezte, aki sok mindent tud, míg Dosztojevszkijt az egy nagy dolgot tudó sündisznóhoz hasonlította. A Régi Paradigma egy nagy dolgot tudott (központosított hatalom, egy ideológia, egy nagy eszme). Az Új Paradigma a róka, aki sok dolgot, gondolatot egyesít magában – decentralizált, nem dogmatikus, gyakorlatias, sokoldalú.

Amikor Theodore Roosevelttel elnökké választották a századforduló környékén, azzal bízta meg az építész Charles McKim-et, hogy alakítsa át a Fehér Ház épületét. McKim tevékenysége során lényegében úgy mond „kiszakította” a 19. századot az épületből, ledöntötte a súlyos viktoriánus falakat, száműzte a brokáttal terhes, levegőtlen atmoszférát, és fényt engedett a helyükbe, egy letisztult, súlytalan külsőt (és belsőt) adva a palotának, mely akkoriban teljesen újdonságnak számított. A történelem tele van megújulással, új kezdetekkel, új modellekkel. Ilyen, McKim-éhez hasonló megújító munkát végzett a Vatikán a római katolikus egyház uralkodó századaiban, vagy Atatürk az pusztuló ottomán Törökország maradványain.

A megújulás mindig tisztogató jellegű és általában veszélyes. Néha szükség van egy rövid, de annál félelmetesebb kapaszkodás nélküli időszakra, míg az Új Paradigmáig eljutunk. Így állunk jelenleg mi is, a sötétségben tapogatózva, miközben azt próbáljuk eldönteni, hogy az apokalipszis vajon egy nagyon Régi, vagy egy nagyon is Új Paradigma.

Eddig tartott a cikk. Az eltelt idő azonban a paradigmák értelmezésében is újat hozott, azaz a paradigmák koncepciójáról *új paradigmát*²⁵ fogalmazhatunk meg. A helyzet ugyan is

²⁵ Varga Csaba: Új paradigmák. (Előadás a Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztériumban, 2008. nov.4.)

az, hogy az új paradigmák nem csak a 19., hanem a 20. század épületét is aláásták, s a paradigmaváltások tapasztalatai új, bonyolultabb felfogásra kényszerít ránk. Ebből az következik, hogy több különböző *paradigma típust* különböztethetünk meg.

Paradigma típus	Paradigma jellemzés	Szimbolikus megfogalmazások
1. Világrendszert váltó új paradigma	Minden eddigi világrendszert (feudalizmus, kapitalizmus, posztkapitalizmus) az új (és generális) paradigma váltott le	„nagy dolgot tudó sündisznó” „a huszadik század egy már majdnem kialudt vulkán, a huszonegyedik még embrió”
2. Világrendszert korrigáló (változtató) paradigma	Minden eddigi világrendszeren belül (a kapitalizmuson belül klasszikus kapitalizmus, ipari, kapitalizmus, pénzkapitalizmus, információs kapitalizmus) voltak rendszert-változtató új paradigmák	„sok mindent tudó róka” „ugyanannak a szobának újabb ablakot és ajtót vágunk”
3. Tudományos gondolkodási rendszert váltó új paradigma	A tudomány és a gondolkodás fejlődésében folyamatosan vannak paradigmaváltások (normál-tudomány, poszt-normál tudomány, poszt-tudomány, metatudomány)	„a nap nem a föld körül, hanem a föld kering a nap körül” „az anyag nem szilárd fizikai test, hanem légtér rejtélyes ’mozgásokkal’ ”
4. Tudományos gondolkodást korrigáló (továbbfejlesztő) új paradigma	A tudományos paradigmákon belül folyamatosan vannak gondolkodási modellt korrigáló változások vagy határtágítások	

Varga Csaba, 2008

A tudományos paradigma-típusokat most tegyük félre, bár a globális és európai paradigmaváltás tervezésének egyik súlyos akadály, hogy a tudományos új paradigmák fényévekkel megelőzik a politikai, gazdasági, társadalmi paradigmákat. A központi kérdés tehát az, hogy Európa, vagy maga az Európai Unió most és a közeljövőben *milyen típusú és tartalmú paradigmaváltás/változás* előtt áll.

6.2. Merre haladjon Európa?

Az európai paradigmaváltás és/vagy paradigmakorrekció

Európa és Európát integráló Európai Unió történetének talán legnagyobb kríziseit éli, miközben helyzetén a legtöbbet most változtathatja, és ezért egyúttal a legnagyobb útválasztók előtt áll. Melyek ezek?

1. Európához képest *külső paradigmaváltások*: a szabályozatlan, sokszor elszabadult újkapitalizmus most paradigmaváltás, vagy „csak” paradigmakorrigálás előtt van; a nagyon szilárdnak feltételezett egypólusú világrend véglegesen átalakul a többpólusú világrenddé, amelyben Európa kompetenciája, szerepe javulhat; a sokszor durva, szintén nem ellenőrzött globalizáció átalakul egy puhább, ökológiailag és társadalmilag érzékenyebb globalizációs modellé, stb.

2. Európa újabb *belső paradigmaváltáshoz* érkezett: a kilencvenes évek végén az Európai Unió – a lisszaboni stratégiával – tényleges paradigmaváltást tervezett meg, méghozzá elsősorban avval, hogy a pénzüpi újkapitalizmus helyett információs társadalom világmodellt akart; az ezredforduló utáni első évben ezt a váltást nem tudta elérni, mert főként a fennálló világstruktúra (a pénzkapitalizmus) „beszippantotta” az információs társadalom világtervet, miközben a pénzkapitalizmus részben átalakult információs kapitalizmussá; a

paradigmaváltozássá szelídült paradigmaváltás-koncepció részben azért is fulladt ki, vagy ért el felemás eredményt, mert az európai korszellem, közgondolkodás lassan és részlegesen fogadta be a paradigmaváltás koncepcióját; a 2008 őszen látványosan kirobbant előbb pénzügyi, majd gazdasági világválság egyértelművé tette, hogy a pénzközpontú újkapitalizmus világprogram nem tartható, csődbe jutott, s minimum a korrigált kapitalizmus modellre való átállás következik; Európa 2008. novemberében még nem nagyon tudja, mert semmilyen uniós szintű stratégiai koncepció nincsen készen, hogy a folytatás paradigmaváltás vagy paradigmakorrekció legyen; Európa viszont jelenleg a klímakrízis, a pénzügyi krízis nemzetközi és tagállami szintű megoldásának kidolgozásában és levezénylésben kitűnően teljesít a többi kontinenshez képest; s az európai polgárok többsége a jövőtől életminőség javítást és társadalmi szolidaritást vár.

3. Európa *nemzeti és lokális paradigma* átalakításai: az ezredforduló után az európai tagállamok – Észak-Európa kivételével – közepes teljesítményt nyújtottak az információs társadalom (vagy a tudásalapú gazdaság és társadalom) adaptálásában; közben a 19-20. századi állami és lokális struktúrák, intézmények, megoldási technikák alig módosulnak, különösen a később csatlakozott országokban csak az ipari kapitalizmus és klasszikus polgári struktúrák visszaépítésével foglalkoznak, holott erős ipargazdaságuk nincs és hiányzik az erős polgárság is; sajnos nagyon valószínű, hogy a pénzügyi-gazdasági világválság még inkább meggyengíti a helyi ipart és szolgáltató szektort, s a felemás (széttagolt, alulteljesítő, drága, költséges) jóléti állam további visszaszorítása is végbemegy; az egymást is erősítő külső-belső válságtünetek ellenben egyre több helyen kiváltják a lokális koordináció fejlesztését, a helyi identitást erősödését.

4. Európa *mentális* paradigmaváltásai vagy változásai: az európai identitás erősödésének elmaradása, a közös értékek megélésének hiánya, a hagyományok-hitek továbbvitelének folytatása, a kétezer év hibáival való szembenézés elmaradása mind-mind gyengítették Európa szellemi és mentális állapotát; minden korszakban a világ fennmaradása, a rendszerek működése, a technológiák alkalmazása, a társadalmi együttműködés, a pénzpiacok stabilizálása a személyes és közösségi bizalmon alapul; de Európa polgárait mostanában folyamatosan csökkenő mértékben jellemzi a bizalom; Európa mentális minőségét – paradox módon a nyolcvanas évek végi kelet-európai rendszerváltások óta – állandóan rontja a kiérlelt, megvitatott jövőképek hiánya.

Az európaiak milyen jövőt akarnak

Fontos, hogy legyen átfogó képünk arról, hogy az európai emberek milyennek képzelik *a jövő társadalmát*. Manchin Róbert szociológus cikkében²⁶ éppen a jövő társadalmának *feltételezett jellemzőiről* ír.

„A kérdés, hogy a jövő felé való nyitottság mögött milyen elképzelt jövő áll – milyen alternatív jövőket tudnak az emberek a leginkább plauzibilisnak látni. Amennyiben a saját országuk jövőjének kitalálásában vennének részt, mivel értenének egyet, és mivel nem a felmerülő alternatívák közül? Melyek azok a merész vagy kevésbé merész jövőre vonatkozó elképzelések, amelyekkel a legtöbben egyetértenek Európában, amelyeknek esélyük van arra, hogy önmegvalósító próféciaikká váljanak? Az egyik alapkérdés *az életmód jövőjére* vonatkozik – ennek pedig egyik meghatározó eleme, hogy családban vagy egyedül, és milyen minőségű nemek közötti munkamegosztás keretein belül fog az élet szerveződni. A társadalom demográfiai jövőjét is közvetlen érinti az, hogy a következő európai generációról való gondoskodás jövőjével kapcsolatban milyen elképzelések fogalmazódnak meg. Sokan

²⁶ Manchin Róbert cikkének befejező részét idézzük. <http://www.talaljuk-ki.hu/index.php/article/articleview/1013/1/36/>

gondolják, hogy a gyereknevelés vállalása – annak beillesztése a munka és a megélhetés kialakított keretei közé – egy olyan probléma, amit a gyereknevelés költségei befolyásolnak a legjobban. Nagyon megosztja az európaiakat az a javaslat, ami szerint a gyereknevelés költségeiben a társadalom egészének jobban részt kellene vállalni. Az a felvetés, hogy akiknek nincsenek gyerekei, magasabb adót fizessenek, azért, hogy abból segíteni lehessen a gyermeket nevelőket, éles elutasításban részesül szinte minden társadalmi csoportban. Az európai nőknek csak kevesebb mint egyharmada ért egyet egy ilyen megoldással. A középkorosztályon belül azok, akik a jövővel kapcsolatos társadalmi kérdésekről a leghatározottabb véleménnyel rendelkeznek, közel háromnegyedes arányban vetik el a jövő generációjával kapcsolatosan ezt a megoldást.

Az ötlet gyakorlatilag egyetlen európai országban lett igazán a közviták legitim tárgya – és az innovatív társadalmi viták természetének jobb megismerése miatt érdemes lenne pontosabban megérteni, hogy milyen érvek járultak hozzá a német viták során ahhoz, hogy egyedül a német válaszadók között kerültek többségbe azok, akik ezt a megoldással egyetértének. A német társadalmi viták reflexiójaként vagy önálló viták eredményeként is Ausztriában a társadalom közel fele támogatja a felvetést. Magyarországon, sok más országhoz hasonlóan a döntő többség elveti az elképzelést. Dánia, Hollandia, Nagy-Britannia és Svédország számára a legvisszásabb az adókon keresztüli gyermeknevelési anyagi szolidaritás gondolata.

Ahol viszont a legnagyobb az egyetértés egy a mostanitól különbözően elképzelt jövőbeni társadalomról, az a legtöbb európai számára a környezettel kapcsolatos politikák szigorításának a kikényszerítése. Ebben olyan méretű az egyetértés, hogy szinte türelmetlen erősséggel vetődik fel, és könnyen belátható az emberek állásfoglalásának intenzitása alapján, hogy nagyobb társadalmi energiákat is meg fognak mozgatni a környezettel kapcsolatos jövőalakító elképzelések.

Szinte nincs is olyan jövő évtizedekre vonatkozó scenárió, ami nagyobb támogatásra számíthatna, mint az, hogy hogyan lehetne az egyéni életstílusokat, életmódot felelősség- és tiszteletteljesebbé tenni a környezettel szemben. Gyakorlatilag mindenki – az európai nők 43%-a nagyon erősen egyetért, és további 49%-a egyetért – tehát valamilyen szinten 92% egyetért azzal, hogy akár szigorúbb szabályozókkal kellene kikényszeríteni, hogy mindenki életstílusa tanúsítson *nagyobb tiszteletet a természettel szemben*. Csak az indulatok intenzitásában van az egyes társadalmak között különbség – a dán, holland, svéd polgárok ugyan szintén egyetértnek, de csak kevesebb mint ötödük gondolja teljes egyetértéssel, hogy ez egy közpolitikai eszközökkel kikényszerített életmód-váltás kellene hogy legyen, míg az olaszok például több mint kétharmados arányban nyilatkoztak fenntartások nélkül – követelve politikusaiktól a környezet rombolásának azonnali megállítását. Az angoloknak is több mint a fele aktívan támogatna egy ilyen beavatkozást az egyének életstílusába a jövő érdekében.

Társadalmi különbségek – szolidaritás politika

A természetes környezet megőrzése a jövőben fontos prioritás – de a társadalom polarizálódása, *a gazdagok és szegények közötti szakadék növekedése* is majdnem ilyen súllyal van jelen minden országban a jövőről való gondolkodásban, várakozásban.

Gyakorlatilag mindenki – 100 európaiból 81 adottságnak veszi, hogy 20 év múlva a szegények és a gazdagok közötti távolság nagyobb lesz, mint a jelenben. Az azonban, hogy mennyire veszik ezt az egyes országok a saját vonatkozásban olyan ténymegállapításnak, amivel vita és kételkedés nélkül egyetértnek – talán egy “Találjuk Ki Országunkat” virtuális vitának is központi kérdése lehetne. A dánok és a hollandok kivételek, ők azok, akik Európában a legkevésbé hiszik, hogy ez a polarizáció az ő társadalmukban is növekedni fog – csak kevesebb mint egyhatodik ért teljesen egyet egy ilyen jövőképpel. A svédek, akik talán a

leghosszabb történeti tapasztalattal rendelkeznek abban, hogy hogyan lehet a nagy társadalmi különbségek kialakulását kontrollálni – már sokkal kevésbé vannak meggyőződve arról, hogy a jövőben a nagy jövedelmi különbségek kialakulása nem fog bekövetkezni.

Kiugróan sokan gondolják, hogy a saját társadalmukon belül a szegények és gazdagok közötti különbségek *növekedni fognak*: Franciaországban, Olaszországban, Belgiumban, Ausztriában és Németországban – azokban a társadalmakban, amelyek már most is a jóléti rendszer válságát élik át – de ahol a szakszervezetek még a mai napig rendelkeznek relatíve erős pozíciókkal.

A jövőre vonatkozó diagnózisokban a poszt-szocialista országok polgárai ugyan valószínűsítik, de kevésbé gondolják biztosan, hogy a jövedelmkülönbségek még a mainál is élesebben fognak szétnyílni. Minden ideológiai különbség dacára a gazdaságilag fejlettebb és a gazdaságilag kevésbé fejlett társadalmak polgárai egyaránt egyetértenek abban, hogy ennek a szakadéknak a kezelését a jövő politikájának a fókuszába kell állítani.

Magyarországon az emberek fele ért teljesen egyet azzal, hogy ez egy prioritás – csak Olaszországban és Franciaországban vannak ennél relatíve többen azok, akik így gondolkodnak. De Ausztriában, Nagy-Britanniában, Portugáliában, Belgiumban és a Balti államokban is nagyjából a társadalom fele számára a társadalom szétszakadása gazdagokra és szegényekre a jövő legfontosabb társadalompolitikai kihívása. Talán a legmeglepőbb eredménye a jövővel kapcsolatos vizsgálatnak épp az, hogy a következő évtizedekkel kapcsolatban milyen nagymértékben épp *a társadalmi szolidaritás értékének elvesztésétől* félnek a mai megkérdezettek.

A legerősebben azokban a legnagyobb európai országokban fogalmazódik meg az igény ennek az élesedő problémának a megoldására, amelyek meghatározók egy európai társadalmi modell jövője szempontjából. A *társadalmi egyenlőtlenségekkel* szembeni erős európai társadalmi elkötelezettség egybevághat a magyar értékvizsgálatainkban mért jelenséggel is, ami a társadalmi egyenlőségnek, mint értéknek, a rendszerváltás hajnalán tapasztalt visszaszorulása után az értékrendben elfoglalt újbóli felértékelődését találta. Az a szokásos politológusi magyarázat, amely a magyarok szolidaritás-politika iránti igényét csak a poszt-szocialista átalakulás kontextusában és a Kádár-korszaki nosztalgiára való hivatkozással értelmezi, ebben az összehasonlításban nem látszik elégségesnek. A nagyobb társadalmi szolidaritás, a társadalmi különbségek jövőbeni csökkentésére való politikai törekvés egy tágabb európai érték-trend érvényesülését is jelzi.

Egyéni vagy közösségi fogyasztás

Mennyire tudnak az emberek a jövővel kapcsolatos scénáriókban *a fogyasztáson kívüli célokkal azonosulni* – mennyire reagálnak azokra a jövőképekre, amelyek az egyéni fogyasztáson túl az életminőség más aspektusaira helyeznék a hangsúlyt?

Ha a fogyasztás korlátozását, vagy akár csak az egyéni fogyasztásra helyezett kisebb hangsúlyt, mint kívánatos jövőképet vetjük fel – az alternatívával való teljes azonosulás az európai társadalom *csupán egynegyedére* korlátozódik. Ha azoknak a politikáknak a támogatásáról van szó, amelyek erősebb köztámogatásban kívánnák részesíteni azokat az egyéni törekvéseket, amelyek *az önkéntességre, a társadalmi célokért végzett munkára, a szabadidőben mások számára végzett munkára* teszik a hangsúlyt, akkor ezzel kicsit többen, a megkérdezett európaiak 35 %-a teljes mértékben egyetért. De ez nem egy új, a fiatalok által megfogalmazott életmódváltási trend része; a nagyobb egyetértés az idősebbektől, az iskolázatlanabbaktól, a szegényebb státusúaktól származik. Az egyes társadalmakon belül nagyon hasonlóak a különbségek – a társadalmak közötti különbségek azok, amelyek sokkal változatosabbak. Ha olyan irányban fejlődnének az egyes társadalmak a következő évtizedekben, ahogyan most a társadalmakon belüli relatív többségek az egyes politikákat

támogatnák, akkor az olasz társadalom lenne leginkább az önkéntes társadalmi segítő hálókra épülő – de nagyon hasonló irányba mozdulna el a brit, belga, osztrák és a poszt-szocialista országok közül pedig a cseh társadalom.

A magyarok csak feleannyian támogatnának ilyen típusú *társadalomszervezési átalakulást* lehetővé tevő köztámogatási rendszereket mint az európai átlag – összességében az egyik legalacsonyabb arányban az európai társadalmak között. Az egyéni érvényesülési stratégiák, az értékvizsgálatokban megismert minta az individuális értékek prioritásáról, és a kisközösségekért végzett munka értékének háttérbe szorulása a mai magyar társadalom jellemzője is a nemzetközi összehasonlításban.

A társadalom jövőjével kapcsolatos vitákat befolyásolja, hogy *mekkora fantáziával és empátiával* rendelkeznek az emberek azzal kapcsolatban, hogy maguk a politikai döntéshozatal formái hogyan tudnak megváltozni a következő évtizedekben. Ahhoz, hogy maguk is részt tudjanak venni a jövőjük kitalálásában, legalábbis el kell fogadják – el kell higgyék, hogy új részvételi formák ezt lehetővé fogják tenni.

A társadalom jövőjének alakításában való *új részvételi formák megjelenését* az európai polgároknak azonban csak egytizede tartja nagyon valószínűnek. A magyarok a jelenlegi 27 EU tagország közül is a *leginkább szkeptikusok* közé tartoznak ebben a kérdésben. Nálunk csak a németek (akik a legtöbbet tettek intézményesen, hogy a döntéshozatali fórumokat – legalábbis a menedzsment szintjén – participatívva alakítsák) azok, akik még szkeptikusak azzal kapcsolatban, hogy a világ ebben az irányban haladna.

Arra kerestünk néhány empirikus fogódzót, hogy adatok alapján válaszoljuk meg, hogy az európai polgárok mennyire készek *Európa jövőjének újra kitalálására*, és ha sikerülne beindítani egy “Reinventing Europe” mozgalmat, akkor a jövő társadalmának melyek lennének azok a leginkább valószínű jellemzői, amelyekkel kapcsolatban az európaiak egyetértésre jutnának.

A ma élő emberek mindenesetre nemcsak abban pesszimisták, hogy egyáltalán jobb vagy rosszabb lesz-e az életük, de az adottnak vett technológiai fejlődés pozitív hatásaiban is a nagy többség végképp *elvesztette a bizalmát*.

Az európaiak 80 százalékának az a várakozása, hogy *sokkal idősebb korukig* kell majd dolgozniuk, miközben csak 12 százalékuk gondolja, hogy a munkafeltételeik jobbak lesznek. Közel felük azzal számol, hogy a technológiában elért haladás nem fog sem az életminőség javulásához vezetni, sem ahhoz, hogy több időt fordíthatnának magukra, családjaira vagy barátaikra. Ebben a vonatkozásban a magyaroknál is pesszimistábbak a legnagyobb országokban élők. A német, francia, angol, olasz jövő, ha lehet még szűkebb korlátokat szab a társadalmi alternatívákban gondolkodóknak.

Amikor a következő évtizedek *társadalmi céljairól* beszélnek Európában, akkor a kérdezettek nagy többsége egyértelműen kiáll egy olyan társadalom mellett, amelyik *gondot visel* a szükségét szenvedőkön, és a jelenleginél jobb közösségi szolgáltatásokat és infrastruktúrát nyújt a polgárainak. Az európai jövőről való survey keretei közé szorított kérdéseink között végül azt a személyes kérdést is feltettük, hogy ezeknek a közösségi céloknak a megvalósításáért, a megkérdezettek azt is el tudják-e fogadni, hogy magasabb adót kelljen fizetni.

Azok a társadalmak, amelyekben a legnagyobb az egyetértés abban, hogy ezek a célok csak *magasabb közteherviselésen* keresztül valósíthatók meg – (Dánia, Svédország, Finnország és Hollandián kívül Írország és Nagy-Britannia) – nemcsak abban közösek, hogy elfogadottabbnak tartják a közteherviselést, hanem abban is, hogy Európán belül ezekben az országokban a legmagasabb a szubjektív életminőség, és hogy itt állítják a legmagasabb arányban magukról az emberek, hogy boldogok.

Európa két országban értenek a legkevesebben egyet azzal, hogy a magasabb közösségi szolgáltatásokért és a rászorulóknak megsegítéséért megéri *magasabb adókat* fizetni,

és egyben ez az a két ország is, ahol a surveyekben mért szubjektív életminőség a legalacsonyabb. A két ország Portugália és Magyarország. A jövő újra-kitalálásának társadalmi csapdája?”

Ha Manchin Róbert cikkében összefoglalt és bemutatott *társadalmi jövőképet* nézzük, akkor ez lényegét tekintve túllép a pénzügyi központi kapitalizmus világán, s mindenekelőtt egy poszt-materiális, poszt-kapitalista értékrend (magasabb életminőség, társadalmi szolidaritás, kisebb társadalmi egyenlőtlenség, a természeti értékek védelme, új részvételi formák, stb.) felé mutatnak.

Mielőtt a lehetséges forgatókönyveket végiggoroljuk, nézzük meg még, hogy a jelenleg legnyomasztóbb pénzügyi-gazdasági válság orvoslására *mit javasolnak* a vezető közgazdászok.

Nobel-díjasok javaslatai a gazdasági paradigmaváltozásra

Európa – és/vagy az Európai Unió – jövője tehát az írországi népszavazás és a kiterjedő pénzügyi világválság után szintén megkerülhetetlenül *újragondolandó*. Az alapvető kérdés sokféleképpen feltehető: *reform vagy hanyatlás, visszaesés vagy új alternatíva*. A pillanatnyi tendenciák a visszaesés, a hanyatlás. Ezért az Európai Unió számára a következő húsz évre nagyon eltérő fejlődési/hanyatlási forgatókönyvek fogalmazódnak meg.

Holt tart ma a világ? *Mit tanulhat Európa máshonnan?* Egyáltalán mit tegyen Európa a pillanatnyi világválság *kezeléséért?*

Az Egyesült Államokban megkérdezték hat Nobel-díjas közgazdászt arról, hogy mi lehetne a kiút a pénzügyi válságból? (Erről az amerikai Newsweek hetilap számolt be.) A válaszok szerteágazóak, de az egészségügyi reformot például többen is kulcskérdésnek tartják. Jöjjenek tehát először a Nobel-díjas receptek az Egyesült Államok következő elnöke számára²⁷.

Paul Krugman, a 2008-ban díjazott: Közhely, hogy az Egyesült Államok új elnökének Franklin Delano Roosevelttől első száz napját kellene követnie, de ez a közhely ma igazabb, mint valaha. Az új elnöknek *három lépést* kellene nagyon gyorsan megtennie. Először is: az amerikai gazdaság szinte biztosan csúnya recesszióba csúszik januárra. Ezért *élénkítő csomagra* van szükség, méghozzá ezúttal inkább az állami költségek erősítésével, az adócsökkentés helyett. Segíteni kell a bajbajutott adósokon, és helyre kell állítani a pénzügyi infrastruktúrát is, miközben bővítjük a fogyasztást, és a munkaerőpiacot.

A második: *újra kell szabályozni* a pénzügyi piacot. Ha a pénzügyi intézeteknek ugyanolyan segítségre van most szükségük, mint a bankoknak, ugyanolyan biztosítékokat is kell megkövetelnünk tőlük a jövőben.

A harmadik: itt az ideje az *egészségügyi reformnak!* Bár sokan mondják, hogy ez most várhat, de én nem értek egyet. Sok amerikai attól tart, hogy ha elveszíti állását, az egészségbiztosításának is vége lesz. Hogy ezek nagyon ambiciózus ötletek? Valóban, de a mostani válság - csakúgy, mint a '30-as években - lehetőséget ad arra is, hogy alapvető dolgokon változtassunk.

A. Michael Spence, aki 2001-ben kapta meg a Nobelt: A következő adminisztrációnak sok mindent kell egyszerre tennie. Folytatni kell a pénzügyi rendszer *tőkéhez juttatását*, újra beindítani a hitelezést, és elkerülni a tömeges lakossági fizetésképtelenséget. Mindeközben biztosítaniuk kell a piacokat arról, hogy középtávon a költségvetési deficitet is csökkentik majd. A lépéseiket ráadásul a világ többi nagy gazdaságával is koordinálniuk kell, nehogy a tőke más országokba meneküljön.

²⁷ Newsweek alapján a Hírszerző összeállítása, <http://www.hirszerzo.hu/cikkprint.84478>, 2008 október 25.

Végül - már a válság utáni időkre gondolva - teljesen át kell vizsgálni a bankrendszer működését, megkeresni a hibákat, és *teljesen új szabályozást kialakítani*.

Joseph E. Stiglitz, akit szintén hét éve tüntettek ki: Szinte biztos, hogy *recesszióba* zuhan az amerikai gazdaság, így az új elnöknek nyilvánvalóan azzal kell kezdenie, hogy ennek a hatásait próbálja meg mérsékelni. Heteken belül akár hétszáz ezer ember veszítheti el állását, és fennáll a veszély, hogy sokan közülük nem találnak újat, mire lejár a betégbiztosításuk - ennek kezelése is sürgős feladat.

Ezután jöhet a kilábalás előkészítése: *a zöld beruházások, és az alternatív energiaforrások fejlesztése, a tömegközlekedés infrastruktúrájának korszerűsítése csökkentheti az ország egyoldalú energia-függőségét*. Ez azonban még mindig nem elég: meg kell előzni a következő katasztrófát, így *újra kell szabályozni a rendszert*. Ez nemcsak a rossz hitelezési gyakorlatot küszöbölheti ki, de megóvhat bennünket egy olyan elnöktől is, aki nem érti a szabályozók szerepét a modern gazdaságban.

Mindehhez persze források kellene, így kénytelenek leszünk *adót emelni* – legalább a magasabb jövedelműek adóját. A másik pénzforrás a hadserege lehet: gátat kell szabni a hadikiadások növekedésének, nincs szükség olyan fegyverek kifejlesztésére, amelyek haszontalanok, hiszen nem létező ellenségek megsemmisítésére hozták létre őket. Hozzá kell nyúlni az egészségügyi rendszerhez is. Az elmúlt nyolc évben úgy sikerült lerontanunk a helyzetet ezen a téren, hogy közben egyre többet költöttünk rá.

Edward C. Prescott, a 2004-es Nobel nyertes: Nem kétséges, hogy a mostani "Csináljunk már valamit!"- hangulat arra csábítja majd a következő elnököt, hogy látványos változtatásokat hajtson végre a pénzügyi szabályozásban. Én azonban arra figyelmeztetnék mindenkit, hogy a *radikális változások* nem várt következményekkel is járhatnak.

Ez különösen igaz az adózásra - márpedig nyilvánvaló, hogy ez a legfontosabb kérdés most. A kreativitás, a kockázatvállalás, és a termelékenység a gazdasági fejlődés motorjai, a *magas adók pedig ezek ellen hatnak*, és lefűlleszthatják a gépezetet. A másik fontos kérdés az *egészségügyi reform*: itt is ugyanaz a véleményem. Az amerikai egészségügyi rendszerben mára megjelentek az olcsóbb ellátást nyújtó egy napos klinikák, a rendszer a jobb, gazdaságosabb működés felé mozdul el, bármilyen árszabályozás, reguláció, túlzott kormányzati beavatkozás csak megzavarná ezt a folyamatot.

Óvnam a következő elnököt attól, hogy a nagy gazdasági világválsághoz hasonlítsa a mostani helyzetet. Persze, szükség van tőkére, és befektetői bizalomra, de éppen ezért vannak a világban a központi bankok, vagy nekünk a FED, hogy ilyenkor ők tegyék meg a szükséges lépéseket. Hagyjuk, hogy tegyék a dolgukat. A *reál gazdaság túl fogja élni* azt a helyzetet. Végül egy megjegyzés még: túl sokat várunk a következő elnöktől, aki emiatt óhatatlanul is igyekszik majd megfelelni ennek. Pedig Amerikának nem olyan elnökre van szüksége, aki a gazdaságot irányítja, hanem aki a szabályokat megalkotja.

A tavaly elismert **Eric Maskin:** Első tanácsom, hogy a következő elnök tegyen különbséget azon piaci szereplők között, amelyeknek semmi szükségük segítségre, és azok között, amelyek erre rászorulnak. A hitelpiac kétségtelenül az utóbbihoz tartozik. A kormánynak pénzt kell pumpálnia a bankrendszerbe, de elég néhányba, hogy ismét meginduljon a hitelezés, és helyreálljon a piac vérkeringése.

Ez a lépés azonban könnyen arra csábíthatja az érintett bankokat, hogy rossz hitelezési politikát folytassanak, kockázatos kihelyezéseik legyenek. Ezért ezzel párhuzamosan egyértelműbbé kell tennünk a rájuk vonatkozó *szabályokat*, világosan megmondani, hogy mit tehetnek, és mi tilos számukra.

Az új elnöknek tudnia kell, hogy a *szabályozatlan piac* nagyon hatékony lehet - bizonyos esetekben, mint például a mindennapi árufeleségek kereskedelme. Azzal sem árt azonban tisztában lennie, hogy más szolgáltatásoknál - és a hitelezés ezek közé tartozik - egy megfelelően aktív kormánynak életbevágóan fontos szerepe van.

Edmund Phelps, a 2006-os közgazdasági Nobel-díj nyertese: A mostani bankválság okai között kiemelném, hogy a bankvezetők szeme előtt egy dolog lebegett csak: papírjaik értékét, és a profit-rátát olyan magasan tartani, amennyire csak lehet, a versenytársakkal összehasonlítva; a hosszú távú kilátások nem számítottak. Ebbe a részvényeseknek sem volt *semmi bebeszolásuk*, így én legelőször is ezen változtatnék. A kongresszusnak olyan szabályokat kellene hoznia, amelyek nagyobb bebeszólást adnak a részvényeseknek a *vezetők fizetésébe*, a bónuszokat pedig a hosszú távú kilátásoktól tennék függővé.

Az *előrelátás hiánya* szintén fontos ok volt. Természetesen nem lehet törvénybe iktatni a "stratégiai gondolkodást", de azt mindenkitől meg lehet követelni, hogy saját bankja számára folyamatosan több előrejelzést is készítsen, így egy "legjobb"-, és "legrosszabb scenáriót" például.

Végül: az elmúlt években az "amerikai álm" középpontjába a sikeres pályafutás helyett az *otthon birtoklása* került - én a következő elnök helyében arra kérném a Kongresszust, hogy olyan szabályokat hozzanak, amelyek a *befektetésre ösztönzik az embereket, ahelyett, hogy az ingatlanvásárlást támogatóknak*. A következő kormányának a hátrányos helyzetűek foglalkoztatását is elő kell segítenie - azokét, akik közül sokan most börtönben vannak. Az erre vállalkozó cégeket támogatni kell. Barack Obama terve a munkaerő-kölcsönzés segítéséről ebbe az irányba mutat, de ez csak az első lépés lenne.

Sir Clive W.J. Granger, 2003 Nobel díjasa: A legtöbb válság úgy ér véget, hogy a szereplők egyszer csak elkezdnek *másként gondolkodni*, vége lesz a pániknak - minden jelentős aktor, így a következő amerikai elnök is sokat tehet ennek érdekében. A Kongresszus 700 milliárdos stimuláló csomagja egyelőre nem érte el ezt a hatást, és szerintem jobb lenne Gordon Brown brit kormányfő *módszerét* követni. (A brit kormány és a jegybank 250 milliárd fontos bankmentő csomagot állított össze, a segítség fejében az érintett bankok elsőbbségi részvényeket adnak át az államnak - a szerk.) Ez kisebb tőkeigényű, célzottabb segítséget tesz lehetővé, a pénz pont oda kerül, ahol a legnagyobb szükség van rá.

Amíg ezek az erek hatni kezdenek, sajnos túl kell élnünk néhány kemény hetet. Azoknak, akik szerint túl sokba kerül a mentőcsomag, csak azt üzenném: ez a pénz annyi, mint az *iraki háború költségei néhány évre*, és sokkal kevesebb, mint amennyi Irán megtámadása lenne, amiről oly sokan beszélnek. A következő kormányának arra is figyelnie kellene, hogy elősegítse a foglalkoztatás bővítését.

Eddig tartottak a vélemények. A *konklúziók* egyrészt azok lehetnek, hogy a világ vezető közgazdászainak képviselői különösebben újat nem mondanak, sőt akár azt is megfogalmazhatjuk, hogy maradtak az *eddig közgazdasági paradigmák*on belül. A vita még mindig azon folyik, hogy a szabályozatlan piacot mennyire és hol szabályozzák, s a többség most átfogó szabályozást akar. Bush, amerikai elnök az európai vezetőkkel (2008. október 18-án) folytatott megbeszélése előtt arra figyelmeztetett, a válság leküzdésével egyidejűleg garantálni kell "a demokratikus kapitalizmus alapjainak", a szabad-kereskedelemnek, a szabadpiacnak, a vállalkozás szabadságának a megőrzését. Csakhogy a november 15-i washingtoni világértekezleten tulajdonképpen már egy *pre-világkormány* ül össze, amely feltehetően arra mutat rá, hogy a pénzpiac-központú világkapitalizmus soha nem lesz olyan, mint eddig volt, s már eddig sem tekinthettük demokratikus kapitalizmusnak.

A hat közgazdász közül talán csak Joseph E. Stiglitz lép tovább, aki az egyoldalú energiafüggőség megoldását javasolja, s Edmund Phelps pedig felvette, hogy a részvényeseknek legyen bebeszólása a bankárok fizetésébe és általános előrelátást követel.

Meghökkenítő Sir Clive W.J. Granger felismerése: a gazdasági világválság ára annyi (az USA-ban), mint az *iraki háború költségei néhány évre* - más kérdés azonban, hogy a pénzügyi világválság végső mérlege hány iraki háború teljes költségvetését emésztené fel.

Ezek a gondolatok mind figyelembe veendő javaslatok. A globális és/vagy európai piacok szabályozása megkerülhetetlen. Európa ebben is messzebbre lát, hiszen a francia

államfő európai gazdasági kormányt, a német kancellár pedig pénzügyi alkotmányt akar. A 7. Ázsia-Európa csúcstalálkozón Angela Merkel német kancellár szerint Washingtonban már egy válságkezelő munkatervet kellene rögzíteni. "Ez azt jelenti, hogy felhatalmazást adnánk pénzügyi reformról szóló tárgyalásokra, amelyek végül elvezetnének egy valódi, az egész világra kiterjedő *pénzügyi alkotmányhoz*" - mondta hazautazása előtt.

Nicolas Sarkozy pedig az Európai Parlament keddi (2008. október 21.) strasbourgi plenáris ülésén tartott beszédében – mint már bemutattuk - egy „*közös gazdasági kormány*” létrehozására tett javaslatot az eurózóna számára. Sarkozy elképzelése szerint az eurót használó országok állam- és kormányfőiből állhatna az „unió gazdasági kormánya”. A közös európai gazdasági kormány nem idegen a francia államfőtől, hiszen Nicolas Sarkozy már a soros elnökség átvétele előtt is beszélt annak szükségességéről.

Sőt Nicolas Sarkozy a közös gondolkodásban továbbment, mert szerinte az ENSZ közgyűlésének létre kellene hoznia egy „új globális pénzügyi rendszert”, vagy akár egy „új Bretton Woods-ot”. A cél nem az, hogy „megkérdőjelezzük a piacgazdaság szükségességét”, hanem hogy „kijavítsuk a jelenlegi kapitalizmust”, miközben „betartunk bizonyos elveket” - mondta Sarkozy, amikor az EP-képviselőkkel az október 15-16-ai uniós csúcstalálkozót értékelő állásfoglalást szavazták meg.

A novemberi közepi globális politikai csúcstalálkozóra az IMF elkészített egy reformtervet, amelynek kiindulópontja, hogy *a pénzügyi válság mögött egy másik válság húzódik meg.*

Dominique Strauss-Kahn, a Nemzetközi Valutalap (IMF) vezérigazgatója a fejlett és fejlődő országok képviselőit tömörítő Húszak csoportjának (G20) a pénzügyi válsággal foglalkozó washingtoni világerőkezletén új globális pénzügyi szabályozási stratégiára (global regulation strategy) szóló, ötpontos tervet²⁸ kíván bemutatni.

Strauss-Kahn szerint "bár a piacok szélsőséges ingadozása még kifejti hatásait", minden remény megvan arra, hogy a "piacok megnyugszanak, mivel az amerikai és az európai védőhálókat stabilak. Csak még egy kis idő kell, hogy teljes mértékben megmutatkozzanak."

Strauss-Kahn azonban sokkal pesszimistábbnak mutatkozott a világgazdaság lassulása és annak szociális következményei miatt. "A pénzügyi válság mögött egy másik válság húzódik meg: *a nyersanyagok és az élelmiszerek drágulásától szenvedő szegény országok válsága.*"

Strauss-Kahn öt pontja:

1.) Az IMF vezetője szerint létre kell hozni egy olyan, *újfajta hitelt*, amely rövid távon egyes gazdaságok likviditási problémáit enyhíti.

2.) Ezt követően Gordon Brown brit kormányfő javaslata alapján meg kell emelni az *IMF forrásait*, amelyek a középtávon jelentkező igények kielégítésére nem elégségesek.

3.) Harmadik pontként Strauss-Kahn az eddig követett gazdaságpolitika tanulságainak levonását említi, amely politika *az ismétlődő "lufikhoz"* vezetett az értékpiacon, és amelyek kipukkadása a reálgazdaságot is magával rántotta.

4.) A kidolgozandó, *újfajta pénzügyi szabályozások* bevezetésének ellenőrzése is az IMF feladata kell legyen, együtt a nagy jegybankokat tömörítő Pénzügyi Stabilitási Fórummal.

5.) És végül "tűzoltó és kőműves" szerepköre után az IMF-nek *"építésznek"* kell lennie Strauss-Kahn szerint: segítenie kell a globális rendszert összefüggőbbé, egyszerűbbé és hatékonyabbá tenni a jobb egyeztetéssel.

Szerinte az IMF az utóbbi időkben *már nem ugyanaz az intézmény, mint az 2007 szeptembere előtt volt.* Az IMF-et véleménye szerint jelenleg jobban tisztelik, mivel megszűnt

²⁸ MTI Eco, 2008 okt. 30. www.mti.hu

a rossz viszony az ázsiai és dél-amerikai országokkal, amelyek azzal vádolták a washingtoni székhelyű intézményt, hogy "gazdasági és szociális regresszió árán végez tűzoltást".

Strauss-Kahn szerint az IMF végre pragmatikusabb lett: "abszurd dolog lenne feltételek nélkül hitelt nyújtani államoknak, de ezek a feltételek nem ideológiai irányvonalból, hanem az országok igényeiből fakadnak".

Strauss-Kahn öt pontos reformterve ismételen felveti a kérdést, hogy az új szabályozások, az új hitelek (stb.) *elégseges változásokat* hoznak-e?

Merre tehát Európa és/vagy Európai Unió?

6.3. A legfontosabb európai forgatókönyvek

A válságkezelés kapcsán – remélhetőleg - a gondolkodásban haladtunk előre, ám nincs túl sok lehetőség a mellébeszélésre, vagy a valódi tendenciák homályban hagyására.

A feltárt és röviden bemutatott válságtünetek régi, s új szemléletű értelmezései alapján egyaránt megfogalmazhatók *Európa, főként az EU jövő-forgatókönyvei*. Hangsúlyozzuk, hogy ezek komplex gazdasági, társadalmi, tudásbeli, kulturális (stb.) alternatívák. Először egy összefoglaló táblázatot mutatunk be a *lehetséges fontosabb forgatókönyvekről*, majd a forgatókönyvek bizonyítására egy-két fontosabb alternatívát részletesen ismertetünk.

Európa fontosabb jövő-forgatókönyvei²⁹ (három kapitalista-újkapitalista és négy poszt-kapitalista modell)

A jövő-modellek tényleges és/vagy szimbolikus nevei	A jövő-alternatívák tartalma	A jövő-alternatívák jellemzése
(1) Modernizáció rendszerszerű szupraválsága, Csőd gondnokság, Régi világrend bukása és társadalmi lázadások, Negyed- és fél-diktatúrák kialakulása Stb.	A 21. század első fele elsősorban válságok, csődök, visszaesések sorozata, átfogó reménytelenség alternatíva, az Európai Unió csödgond, a legnagyobb veszélyek elhárítására koncentrálnak, ám a tagállamokban is számos negatív forgatókönyv mehet végbe	- folyamatos, egymást erősítő csődök, klímaválság, gazdasági krízis, stb. - a klímakrízis megoldhatatlan, - a modernizáció és poszt-modernizáció elvei és intézményei csak részben kezelik a válságokat - társadalmi ellenállások, az ifjúság lázadásai, - a csőd következménye lehet valamilyen diktatúra-modell kialakulása is
(2) Javított kapitalizmus folyamatos válsággal, Szabályozott cowboy kapitalizmus, Újraalkotott kapitalizmus, Korrigált liberális világrend átmentése Stb.	Marad a kapitalizmus, a pénzpiac központú kapitalizmus, legfeljebb szabályozottabb, ellenőrzöttebb lesz, de a jóléti állam nem rekonstruálható, nő a szociális egyensúlytalanság, javított demokrácia modell, s az Európai Unió nem konföderációs jellegű	- az önkorrigáló, de alapjaiban nem változó világrend - részben államosított kapitalizmus - regulált kapitalizmus - globális és kontinentálisan ellenőrzött pénzpiacok - államilag szabályozott és felügyelt gazdaság - de a válság folyamatos lesz!
(3) Tudásközpontú világmodell, Globális tudásvezérelt	Poszt-információs kapitalizmus, a pénz helyett zömében a tudás az uralkodó	- tudás-kapitalizmus, vagy jobb esetben tudás-posztkapitalizmus, - a globális tudásgazdaság csökkenti a

²⁹ A világválság és következményei címmel 2008 október 31-én szakértői konferenciát rendeztünk Budapesten, ahol ezt a hét európai forgatókönyvet megvitattuk. A dialógus fontosabb tételeit beépítettük a forgatókönyvekbe.

gazdaság, társadalom Intellektuális kapitalizmus, Stb.	csereeszköz, s a tudás-szegénység felszámolása, előtérben a tudás-integráló, innováló és hasznosító Európai Unió	kontinensek közötti (s kontinenseken belüli) egyenlőtlenségeket - kreatív és innovatív intellektuális tőke központú (poszt)kapitalizmus
(4) Poszt-kapitalizmus, új gazdasági világrend, Poszt-piaci (és nem csak tőke-alapú) gazdaság, Fenntartható gazdaság, társadalom és kultúra kora. Ez egyúttal már a poszt-szekuláris világrend. Stb.	A posztkapitalizmus lényege: tőke utáni, poszt-piaci korszak, már nem növekedés-központú paradigma, az egységes Európa nem elsősorban politikai vagy gazdasági, hanem érték- és életminőség központú integráció	- nem a profit a lényeg, hanem a kölcsonös – mindenki egyformán jól jár alapú - érdek és érték egyeztetés - alternatív energiahálózatok - poszt-demokrácia: részvételi állam, elektronikus és/vagy részvételi demokrácia - középpontban a fenntartható világ és fejlődés lehetővé tétele, a klíma krízis kezelése
(5) Lokális-központú globalizáció, Társadalom-központú világállapot, Új szolidaritás, új közösségi identitás Direkt és/vagy közvetlen demokrácia kora Stb.	A régi világrend széthullik darabokra, és dinamikus lokális hálózat jön léte; Ez részben a lokális világ reneszánsza, a lokális „köztársaságok” rendszere, a lokális fontosabb, mint a globalizáció, új típusú nemzetállamok, lokális-alapú szövetségek, nem profit- és verseny- központú, hanem önellátás, öngondoskodás célú	- önellátó, önfejlesztő kis közösségek hálózatai - a globális gazdasággal egyenrangú helyi gazdaság, lokális pénz bevezetése - társadalmat szolgáló gazdaság, politika, - a természetbe integrálódik vissza az emberiség - fenntartható világ alternatíva a középpontban - részvételi önkormányzás, széleskörű részvételi (és elektronikus) demokrácia
(6) Tudás- és kollektív tudat-központú világrend, Tudat-központú állam és társadalom, Kultúra-vezérelt univerzális korszak, Stb.	Az egyes embert nem a pénz, a hatalom, a presztízs, hanem a magasabb minőségű tudás és tudatosság vezeti, a társadalmakat nem a mohóság, az uralkodás, hanem a kollektív tudat minőségei irányítják	- középpontban a tudatfejlesztés áll - a szegénység és kiszolgáltatottság sikeres lecsökkentése - a természet és környezet megóvása, rekonstrukciója, s harmónia az emberrel - a magas szintű kultúra a magas tudás- és tudatállapotok kifejeződése - az új „világrend” teljesen meghaladta a posztkapitalizmust is
(7) Erkölc központú világrend Érték, vallás, hit orientált világállapot, Globális vallási béke, Poszt-szekuláris világrend, Stb.	Ha az ember nem csak fizikai, lelki és szociális, hanem spirituális lény is, akkor olyan világot teremt kívül és belül, ami érték, erkölcs, s vallás (vagy spirituális) alapú.	- nem a pénz, nem a tudás, hanem a tudattal együtt az etika, a vallás (stb.) értékei tartják össze és irányítják a világot (a gazdaságot és társadalmat is) - a középpontban az egymással dialógust folytató vallások, hitek, spirituális tapasztalatok vannak - erkölcs és hit alapú „világrend” születik

Varga Csaba, 2008

A forgatókönyv készlet, ezt vegyük észre, egyaránt tartalmaz *paradigmakorrekciós* forgatókönyveket (lásd az első hármát), s a különböző *paradigmaváltó* szcenáriókat (lásd az utolsó négyet). Ha esélyeket kell taglalnunk, csak azt mondhatjuk, hogy a közelmúlt tapasztalata alapján csak a *második* vagy *harmadik* forgatókönyv diadala várható. De. A

válság minden eddigénél súlyosabb, az új paradigmák évtizedek óta készülnek, így a korszak szellemi-szakmai, vagy intézményi és társadalmi korlátai lazulhatnak

Az első szcenárió így a csőd, a káosz vagy a hanyatlás, a második és részben a harmadik forgatókönyv a helyben járás, de a stabilizálás (és kollektív biztonság), a negyedik-ötödik jövő-alternatíva az új megoldások, a hatodik-hetedik szcenárió pedig az ideális jövővilág teremtésének forgatókönyve. A várható történelmi valóság viszont soha sem egy, izolált jövő-alternatíva valóra válása, hanem akár kontinensenként, vagy kontinenseken belül, különböző arányban-mértékben *integrált forgatókönyv-kombinációk* eredménye.

A *jobb esélyek* talán arról szólnak, hogy az Európai Unió, vagy akár minden európai ország szükségképpen olyan alternatívákat ötvözhet, amely a jövőt eltolja *a paradigmaváltás felé*. Ha van a jelennek izgalmas és a válságnál súlyosabb kérdése, az éppen az, hogy kontinensünk képes-e kilépni a rendszer- és paradigma-foltozások bűvköréből?

Ha igen, kik, milyen gazdasági, társadalmi, politikai erők – milyen szellemi csoportokkal szövetkezve - állnak az élre? Egy valami bizonyosnak látszik: mindegyik jövő-forgatókönyv modellhez hozzá tartozik egy válságértelmező és megoldó globális/nemzeti/lokális *válságtanács* típus létrehozása. Így például mindenekelőtt újra kellene gondolni, s ki kellene egészíteni az összes forgatókönyv képviselőjével a tervezett *európai bölcsen tanácsát*.

Megjegyzés: Ma még kevesen látják, hiszik, hogy a globális-lokális régi rend folyamatosan növekvő, elmélyülő válságba kerül. Kevesek viszont csak ezt tartják reálisnak, az első és a második forgatókönyv együttes bekövetkezését. A kérdést nem kell, s nem lehet most eldönteni, de érdemes lenne a negatív trendre is *komolyan felkészülni*.

6.4. Az európai politikai stratégia, a demokrácia jövője

Ebben a fejezetben szándékunk szerint szeretnénk egy olyan összeállítást és értelmezést adni, ami az Európai Unió *jelenlegi reformtörekvéseit* foglalja össze. A forgatókönyv felvázolások és értelmezések – sarkítva – két-három *európai megoldást* mutatnak.

Először nézzük *a gazdasági-piaci modellre* vonatkozó lehetőségeket: 1. *Javított kapitalizmus*; 2. *Posztkapitalista modell*; 3. A két modell – noha egymást kizárják – valamilyen *öszvér-keveréke*.

Az elmúlt évtizedekben senki nem hitte, hogy a pénzügyi világválság bekövetkezik, ma ugyanúgy senki nem hiszi, hogy ez az ágazati válság általános válsággá terebélyesedik. Holott ez a valószínűbb alternatíva. Ezért az európai reform stratégiák között két modellt mutatunk be: a) a hivatalos Európa (az Európai Parlament, Európai Tanács, Európai Bizottság, stb.) közös *kontinentális gyógyítási stratégiáját*; b) a jórészt ezzel szemben kigondolt, tervezett *alternatív európai programokat*, avagy ezek néhány törekvését.

A drámai helyzet az, hogy *átfogó terve se a hivatalos, se az alternatív Európának nincs*. Most már a gondolkodásnak nem az írországi népszavazás és nem a pénzügyi világválság következményeinek kezeléséről kellene szólni.

De *csak* erről szól. Nem tudhatjuk, ez így marad-e a következő időszakban, vagy valamilyen gyors, felelős programkészítés és kontinentális cselekvés indul-e be. Vagy a kardinális tanácstalanság és kivárási folyamatok?

Másodszor nézzük a politikai modellre vonatkozó lehetőségeket: 1. *Javított demokrácia*; 2. *Poszt-demokratikus modell*; 3. A két modell – noha egymást kizárják – valamilyen *öszvér-keveréke*.

Az elmúlt évtizedekben senki nem hitte, hogy a demokrácia gyakorlat elveszti a lakosság bizalmát, s ma ugyanúgy senki nem hiszi, hogy ez a politikai válság általános válsággá terebélyesedik.

A „drámai” helyzet itt azonban az, hogy *átfogó terve a hivatalos, s az alternatív Európának is van*. Sőt: Magyarországon is megszületett egy ilyen programkönyv.³⁰ Az új demokrácia-koncepciók és gyakorlati javaslatok azonban egyelőre nem valósulnak meg. Ha az Európai Unió, mint politikai konstrukció jövőjéről gondolkodunk, feltétlenül fontos, hogy a demokrácia-modell továbbfejlesztéséről *tételesen beszéljünk*. Számos tanulmányt vagy elképzelést ismertethetnénk, azonban mindössze kettőt mutatunk be: *az egyik* az Európai Tanácsnak készült, s mérsékelt, de átfogó reformtervnek tekinthető, *amíg a másik* alternatív, radikálisabb (de nem szélsőséges) és szintén átfogó demokrácia-koncepció, s egyben Európai Unió reformterv.

Az előbbi tervezet *paradigmaváltozást*, az utóbbi már *paradigmaváltást* jelent.

A képviseleti demokrácia továbbfejlesztése

Philippe C. Schmitter³¹ olasz professzor tanulmányt írt az Európai Tanácsnak „Az európai demokrácia jövője” címmel. Ebből mutatunk be részleteket:

„A jelen Zöld tanulmány során végig az marad a vezérelvünk, hogy az európai demokrácia jövője nem annyira a meglévő formális intézmények és informális gyakorlatok megerősítésétől és továbbéltetésétől függ, mint ezek megváltoztatásától. „Bármilyen formát öltön is: utódaink demokráciája nem lesz ugyanaz, mint elődeink demokráciája.” (Robert Dahl) Ebben persze nincs semmi új. A demokrácia a múltban is számos jelentős átalakuláson ment keresztül, épp azért, hogy megerősítse alapelveit: az egyenrangú állampolgárok szuverenitását és az egyenlőtlen vezetők elszámoltathatóságát. Működésének színterét kiterjesztette a városállamról a nemzetállamra, tagsága egy szűk férfi nemű oligarchia helyett immár egy nőkből és férfiakból álló tömeg; tevékenységi köre pedig már nem az, hogy igazságot szolgáltatson és szembeszegüljön a zsarnoksággal: ma már a jóléti állam működtetésével kapcsolatos összes intézkedésért felelős.

A jelen Zöld tanulmányban a következő feladatok állnak előttünk:

(1) Meg kell jelölni, milyen kihívások és lehetőségek elé állítják az európai demokráciát a nemzeti, regionális és globális kontextusban beálló gyors és visszafordíthatatlan változások.

(2) Meg kell határozni a formális intézményeken és az informális folyamatokon belül azokat a folyamatokat és szereplőket, amelyeket közvetlenül érintenek ezek a külső kihívások és lehetőségek, valamint a demokráciától elidegeníthetetlen belső változási tendenciák.

(3) Olyan *potenciális és kívánatos* reformokat javasolni, amelyek javítanák az európai demokratikus intézmények minőségét.

(1) *A kihívások és lehetőségek*, amelyekkel szembe kell néznünk, roppant sokfélék és erőteljesek. Kétségtelenül arra vagyunk ítélve, hogy „érdekes korban” élünk, amikor is a változás tempója, kiterjedése és mélysége példa nélküli. Még ennél is fontosabb az, hogy a változás túlmegy azokon a hagyományosan beágyazott egységeken, amelyek mostanáig a politika mezejét uralták. A mai problémák java része vagy túl apró, vagy túl nagy a tegnapi szuverén államaihoz mérten, és ily módon Európán belül komoly kísérletek folynak a kisebb politikai egységek kifejlesztésére éppúgy, mint a nagyobb egységekbe való szerveződésre. Most fordul elő először, hogy egy-egy reform kapcsán éppoly fontos tudni, milyen szerveződési szintet érint, mint a reform konkrét tartalmát ismerni. A *Que faire?* klasszikus kérdésének helyét átvette az *Où faire?* kérdésfeltevése.

³⁰ Ugrin Emese-Varga Csaba: Új demokrácia és államelmélet, Századvég Kiadó, 2007

³¹ A szerző a European University Institute (Firenze, Olaszország) professzora. A jelen dolgozat az Európa Tanácshoz benyújtott Zöld tanulmány rövidített változata, amely az Európa Tanács főtítkárnak megbízásából készült. (magyarul: <http://www.talaljuk-ki.hu/index.php/article/articleview/673/1/69/>)

Ezen túlmenően, mivel az érintett demokráciák viszonylag békés környezetben működnek, nem fognak tudni egykönnyen vészintézkedéseket alkalmazni vagy más szabályokat „időszakosan” felfüggeszteni azért, hogy reformjaikat egy erős ellenzékkel szemben keresztülvigyék. Feltéve, hogy a vezetők kísértést éreznek majd arra, hogy az intézkedéseket a valósánál sürgetőbbnek tüntessék föl azáltal, hogy túlhangsúlyozzák a biztonságunkat érintő új keletű fenyegetéseket és az ezekre adandó válaszlépéseket (mint a „kábitószer elleni harc” „a terrorizmus elleni küzdelem” vagy „az idegenektől való félelem”), miközben a tájékozódás lehetőségeinek bősége és a politikusok közötti verseny ezzel szemben egészséges fékként működik a legtöbb demokráciában.

A kulcsprobléma itt az, hogy nem lesz könnyű fellelni a politikai akaratot a meglévő szabályok megreformálására olyan vezetők mellett, akik ezek haszonélvezői, és akiket általában még akkor sem könnyű ilyesmire rávenni, amikor biztonságukat vagy hivatali posztjukat külső veszély fenyegeti.

A demokrácia jövőjét illető spekulációk háttérben egyetlen átfogó kérdés húzódik meg, nevezetesen az: *mennyire illeszkednek be a meglévő demokráciák jól bejártott formális intézményei és informális eljárásai a jóval gyorsabban változó társadalmi, gazdasági, kulturális és technológiai feltételrendszerbe, amely körülveszi őket, és amelytől a demokrácia mind anyagi, mind normatív értelemben függő viszonyban van.* A Zöld tanulmány fenti szakaszában azonosítottuk a változásnak azokat az általános forrásait, amelyek az európai demokráciák környezetében fellelhetők. Ezek mind **kihívást** jelentenek abban az értelemben, hogy fenyegetik a fennálló szabályok és gyakorlatok életképességét, ugyanakkor véleményünk szerint *lehetőség* is rejlik mindegyikben, abban az értelemben, hogy megnyitják az utat a kreatív és ötletes reformok előtt, amelyek valójában fokozni képesek a „létező” liberális demokráciák teljesítményét.

(2) *Folyamatok és szereplők.* Mivel arra törekedtünk, hogy gondolkodásunk egyetlen világos cél felé törekedjék, a demokrácia egy általános keretdefiníciójával éltünk: *a modern politikai demokrácia a kormányzás olyan rendszere, amelyben a vezetők elszámolással tartoznak nyilvános ténykedésükért az állampolgároknak, akik közvetve, a képviselők versengésén és együttműködésén keresztül lépnek föl.* Ezzel nem köteleztük el magunkat egyetlen konkrét modell, intézményi forma vagy döntéshozatali szabályrendszer mellett sem. Nyitva hagyhatunk olyan kérdéseket, hogy hogyan választják az állampolgárok a képviselőiket, hogy melyik a leghatékonyabb mechanizmus a vezetők elszámoltatásra, vagy hogy miként hozzák a kötelező érvényű kollektív döntéseket, így ez a definíció megengedő a demokrácia később megvitatott „numerikus”, „tárgyalásos” illetve „ megfontolásos” (deliberative) formái iránt. A definíció ugyanakkor egy hármaskamétagépzést is lehetővé tett a számunkra. A szereplők három típusa egyesíti erőit különböző folyamatok révén, hogy együttesükből előállhasson a politikai demokrácia *sumum bonumja*, az elszámoltathatóság. Ezért a jelenleg zajló átalakulások és válaszlépések elemzését aszerint osztottuk föl, melyikük érinti elsősorban a lakosságot, melyek a képviselőket és melyek a döntéshozást.

Konkrétabban: a fent említett kihívások és lehetőségek hatásait az alábbi területek vonatkozásában elemeztük:

1. *lakosság*

politikai elégedetlenség

kulturális hovatartozás és tiltakozás

2. *képviselő*

politikai pártok

civil társadalom

3. *döntéshozás*

„az örök őrzése”

szintek közötti elszámoltathatóság
közvetlen állampolgári beleszólást biztosító mechanizmusok.

A fenti kategóriákra vonatkozó általános következtetésünk abban áll, hogy a „létező” európai demokráciák az említett környezeti változásokra vagy gyengén reagáltak, vagy csak oly módon, hogy megpróbálták megerősíteni fennálló szabályaikat és gyakorlataikat. Kétségtelenül találtunk példákat arra is, hogy a kihívásokat innovatív módon próbálták lehetőségekké átformálni, de ezekre általában helyi szinten került sor, s nem sikerült általuk megakadályozni az érintett országos intézmények működésének minőségi romlását. Az állampolgárok erre egyre inkább ráébredtek, és elégedetlenségük egyre inkább a képviselők ellen fordult, azaz a politikusok mint egyének ellen éppúgy, mint a pártok és a szervezetek ellen.

(3) *Reformjavaslatok.* A kihívások és lehetőségek kapcsán a „szereplőkre és folyamatokra” vonatkozó kutatásaink során megtudtuk, hogy a politikusok és az állampolgárok nem pusztán tudatában vannak a reformok sürgető szükségességének, hanem már válaszlépéseket is tettek. Ellentétben azzal az általános vélekedéssel, hogy a nyugati, bejáratott demokráciák túlságosan elkényelmesedtek ahhoz, hogy jelentős változásokat hajtsanak végre szabályaikban és gyakorlatukban, valamint hogy az új keleti demokráciák csupán mímelik ugyanezen szabályok és gyakorlatok betartását, számos példát láttunk érdemi újításokra és kísérletezésre is. Talán fölösleges megjegyezni, hogy ezek a próbálkozások túlságosan szórványosak és új keletűek ahhoz, hogy hosszú távú hatásaikat akár becsülni is lehessen. Zömük a helyi irányítási szintekről és az irányítás sajátos, konkrét területeiről indult ki. A reformok nagy része a nagyobb átláthatóságot célozta és azt, hogy a döntéshozók és „részvényesek” közvetlenebb módon tudjanak részt venni a döntéshozatalban. Aligha meglepő, hogy a pártfinanszírozással és korrupcióval kapcsolatos fokozódó problémák országos szinten váltottak ki válaszlépéseket, bár az olyan civil szervezetek, mint a Transparency International, valamint olyan nemzetközi szervezetek, mint az Európa Tanács szintén fontos szerepet játszottak a teljesítmény alacsony szintjének kimutatásában és az új elvárási szintek beállításában. A globalizáció és a nemzetközi migráció főbb kérdései kapcsán olyan reformok kerülnek szóba, amelyek a nemzetek fölött átívelő szervezeteket és a nemzetközi egyezményeket érintik, beleértve az Európa Tanács keretegyezményeit a nemzeti kisebbségek védelméről, a külföldieknek a közéletben való részvételéről és az állampolgárság megszerzésének szabályairól.

Bár másnak indult, az európai integrációra irányuló „kísérlet” ma már leginkább a globalizációs kihívásokra adott helyi válaszlépések keretében értelmezhető. Tekintetbe véve az európai demokráciákban fennálló szabályok és gyakorlatok sokféleségét és a szerveződési szintek sokrétűségét, aligha lepődhetünk meg azon, hogy ezek a válaszlépések szintén sokrétűek, bár nemegyszer mellőzik vagy alábecsülik őket.

Végül tehát elérkeztünk a reformjavaslatokhoz. Ezek közül nem egyet azok a szórványos próbálkozások ihlettek, amelyekkel az európai demokráciák már korábban is igyekeztek választ adni eme „érdekes kornak” a kihívásaira és lehetőségeire, amelyben élni kényszerülünk. Sajnos azonban nem egy ezek közül annyira friss, hogy még nem lehetünk biztosak benne, sikerül-e a segítségükkel javítani a demokrácia minőségén. Továbbá azt is fel kell ismernünk, hogy számos problémás terület létezik, ahol szinte még semmi nem történt. Így például ma már szinte mindenki felismeri, hogy az állampolgárok csökkenő hajlandóságot mutatnak arra, hogy szavazzanak vagy belépjenek a különböző politikai pártokba, de szinte semmi jel nem mutat rá, hogy ezen a helyzeten bárki is érdemben változtatni próbálna.

A konkrét intézményi reformok felvetésekor kulcsfontosságúnak tűnt, hogy visszautaljunk kiindulópontunkra, amely szerint „a demokrácia szó egy nem létező dolgot jelöl.”

Elsőként felismertük, hogy a demokrácia építése örökre „lezáratlan ügy” marad. Ha sikerül szembenézni bizonyos kihívásokkal vagy megragadni bizonyos lehetőségeket, ez minden bizonnyal újabb sikerek felé tolja el az elvárásokat a jövőben. Az állampolgárok az egyenlőség iránti igényüket a diszkrimináció újabb formáival szemben fogják érvényesíteni, az elszámoltathatóság iránti igényüket az új hatalmi viszonyokkal szegezik majd szembe, az önbecsülés iránti igényüket pedig a kollektív identitás újabb terepein gyakorolják. Ha realisták vagyunk, csak azt remélhetjük, hogy az általunk szorgalmazott reformintézkedések jó irányba viszik majd az érintett politikai egységet, azt azonban nem, hogy majd bizonyosan helyrehozzák a „demokratikus deficitet.”

Másodsorban elutasítjuk azt az elképzelést, hogy létezik a demokráciának egyetlen, ideális formája, amelyet minden európai országnak akár egy lépésben, akár fokozatos konvergálás révén meg kellene közelítenie. Ezért hát nem lehet az Európa Tanács feladata az, hogy minden országra nézve azonos reformok készletét szorgalmazza, amely ezt az állapotot kiváltaná. Minden tagállamnak meg kell találnia a számára megfelelő módot, hogy a régió egésze előtt álló, példátlan kihívásokat és lehetőségeket kezelni tudja. Sokat tanulhatnak egymástól, és az Európa Tanácsnak aktív szerepet kell játszania abban, hogy e folyamat mellett bábáskodjék, de az egyes országok útjainak eltérő a kiindulási pontja, s a kihívások és lehetőségek más-más lehetőségével kell dolgozniuk. Ebből következően az intézményi és vezetési reformok nem fogják ugyanazt a pozitív és vágyott hatást kiváltani valamennyi országban, amely alkalmazza őket. Egyes országok népessége zajos tiltakozással fogadja majd azokat a reformokat, amelyek máshol nagy sikert arattak. Még amellet is érvelhetnénk, hogy az értelmezések és elvárások efféle sokfélesége egészséges jelenség az európai demokrácia jövője szempontjából. Biztosítja a politikai kísérletezés folytatódó sokrétűségét egy olyan világrészen, amelynek tagjai erős kölcsönös függésben állnak egymással, és képesek tanulni a társak jó és rossz tapasztalataiból.

Az alább felsorolt reformjavaslatokat nem feltétlenül a demokrácia *három ma létező modelljének egyike vezérelte*, sokkal inkább az a meggyőződés, hogy Európa létező demokráciái a három alapmodell különböző arányú elegyeit képviselik: és hogy ez így van jól.

A javasolt reformok „kívánságlistája”. Az itt következő javaslatok nem élvezik munkacsoportunk összes tagjának osztatlan támogatását, de megpróbáltuk ugyanazokat az irányvonalakat követni és javaslatétel előtt alaposan megvitattuk az összes felvetést.

1. Általános állampolgárság, amely szavazójogot biztosítana gyakorlatilag minden erre jogosult állampolgárnak születése pillanatától, bár ezt a politikai érettség eléréséig az egyik szülő gyakorolná.

2. Belátásos szavazás: amely lehetővé tenné, hogy az állampolgár tetszése szerint ossza meg szavazatát több jelölt között, tetszésének arányában, illetve hogy szavazhasson „a fentiek egyikére sem” (NOTA, „none of the above”), ha egyik jelölt sem nyeri el a tetszését.

3. Sorshúzás a választóknak: minden szavazópolgár szelvényt kapna három szerencsejáték egyikére (egy szolgálná az először szavazókat, egy a rendszeres szavazókat, egy pedig a fennmaradó hányadot), a díjak pedig közügyek finanszírozását szolgálnák.

4. Megosztott mandátumok: ez lehetővé tenné, hogy a pártok két jelöltet nevezzenek meg minden választott tisztségre, egyikük magasabb rangú képviselőként funkcionálna, másikuk helyettesként, a feladatok felosztását pedig a pártok vagy a jelöltek határoznák meg.

5. Szakosodott képviseleti tanácsok: ezek olyan (lehetőleg választott) képviseleti testületeket alkotnának, amelyek az alulreprezentált csoportokkal (fiatalok, fogyatékkal élők, nyugdíjasok, lakásbérlők stb.) kapcsolatos ügyekben nyújtanának szaktanácsot a hatóságoknak.

6. Demokrácia-kioszkok: olyan információs és ügyintéző központok helyi szinten működő országos hálózatát alkotnák, ahol az állampolgárok és a bevándorlók tájékoztatáshoz és űrlapokhoz juthatnak, minden hivatalos ügyüket elintézhetik, és elektronikus formában is szavazhatnak, akár jelöltek választásáról, akár népszavazásról van szó.

7. Állampolgársági mentorok: szerény díjazás ellenében dolgozó önkéntesek testülete, akik az országba érkező külföldieket tájékoztatják arról, mik a jogaik, és segítenek abban, hogy élni tudjanak a rendelkezésre álló lehetőségekkel.

8. Bevándorlók tanácsa: olyan (lehetőleg választott) képviseleti testület, amely az országban legálisan tartózkodó külföldiekkel kapcsolatos ügyekben szolgál tanácsadással a hatóságoknak, és szükség esetén célba juttatja a bevándorolókat illető juttatásokat.

9. Szavazati jog a bevándorlóknak: valamennyi, az országban legálisan tartózkodó és törvénybe ütköző meggyőződést nem valló külföldinek biztosítaná a választójogot az irányítás minden szintjén, beleértve a helyi és regionális képviselők választását.

10. Társadalmi szolgálat: a középiskola befejezése után minden tanulónak kötelezővé tenné, hogy (szerény díjazás mellett) legfeljebb fél évig munkát végezzen valamelyik állami vagy fél-állami intézményben.

11. Felkészülés a politikai részvételre: általános és középiskolás tanulóknak lehetővé tenné, hogy rövid időszakokra (fizetetlen) asszisztensként dolgozzanak a különböző hivatalokat betöltő választott vagy kinevezett tisztségviselők mellett.

12. Az örök őrzői: lehetővé tenné, hogy a parlament olyan szakembereket alkalmazzon, akik nyíltan hozzáférhetnek valamennyi „ör” intézményhez, és rendszeresen jelentést tesznek azok teljesítményéről.

13. Külön „őrzők” a médiában működő „örök” mellé: ez olyan különleges testület volna, amely a parlamentnek tartozik elszámolással, és a pluralizmus érvényesülését felügyeli a tömegtájékoztatási eszközök tulajdoni szerkezetében és abban, hogy az egyes politikai tényezők arányosan részesülnek-e a médiában való megjelenésben.

14. Az információ szabadsága: törvényi garanciákkal biztosítaná, hogy valamennyi állampolgár több különböző információforráshoz is hozzáférjen, valamint ahhoz a képzéshez is, amely szükséges az információt kínáló technikai eszköz használatához.

15. Sárga lap a törvényhozásban: lehetővé tenné a különböző szinteken működő törvényhozó szervezetek számára, hogy hivatalos panaszt tegyenek közzé, amikor törvény vagy hagyomány megsabta hatáskörükbe egy másik testület behatol.

16. Mandátumok összeférhetetlensége: valamennyi parlamenti képviselő számára megtiltaná, hogy egynél több választott tisztségre jelöltessék magukat, és – ennek megfelelően – hogy egynél több mandátumot töltsenek be egyszerre.

17. Kerettörvénykezés: ösztönözné a magasabb kormányzati szinteket, hogy olyan szabályozásokat hagyjanak jóvá, amelyek az alacsonyabb szintű szabályozások kezében hagyják az autonóm döntés jogát a szabályozások és költségek jelentős kiigazítása tekintetében.

18. Állampolgári részesedés a költségvetésben: a helyi önkormányzatoknál rendelkezésre álló közpénzek egy hányadát félretennék arra a célra, hogy azt az állampolgárok egy testülete ossza szét, és/vagy a jelentősebb kiadások arányai felől népszavazással döntsön.

19. Állampolgári gyűlés: ez a véletlenszerűen választott polgárokból álló éves gyűlés tekintene át (és utasíthatna el) egy korlátozott számú törvénytervezetet, amelyet egy rendszeresen választott küldöttek kisebbsége utalna a gyűlés elé.

20. Mozgatható választási küszöb: lépcsőzetesen egyre nehezebbé tenné a már hivatalban lévő képviselők újraválasztását a megválasztásukhoz szükséges küszöb emelése által.

21. Párton belüli demokrácia: közpénzjuttatás formájában anyagi ösztönzéssel bírná rá a politikai pártokat, hogy tartsanak nyilvános üléseket a jelöltek kinevezésére és/vagy a párt egyes lényeges kérdésekben elfoglalt álláspontjának megvitatására.

22. A civil társadalom szerveződéseinek támogatását szolgáló kuponok: a félig közintézményi besorolást elfogadó szervezetek és mozgalmak között egy meghatározott mennyiségű közpénzt oszt föl oly módon, hogy az állampolgárok adóívíük kitöltésekor rendelkeznek a pénz elosztásáról.

23. Politikai pártok finanszírozását szolgáló kuponok: valamennyi bejegyzett politikai párt finanszírozását szolgálná azáltal, hogy állampolgárok szavazáskor meghatározott összegű kuponokat osztanának el. A NOTA szavazással kombinálva új pártok finanszírozását szolgáló fokozatosan felgyülemelő pénzalapot képezhetne.

24. Népszavazások és kezdeményezések: az állampolgárok közvetlen beleszólási jogát terjesztené ki az irányítás minden szintjére, olyan általános irányelvek követése mellett, amelyek biztosítják a helyi autonómiát és segítenek a megfelelő megfogalmazásban.

25. Jelöltek és parlamentek elektronikus támogatása (intelligens szavazás): a választások előtt önkéntes alapon elérhetővé tenne az állampolgárok számára olyan kérdőíveket, amelyek a közügyeket illető preferenciáikkal kapcsolatosak, és arra is módot adna, hogy ezeket a preferenciákat összehasonlítsák a szóban forgó tisztségre jelölt személyek preferenciáival.

26. Elektronikus megfigyelő és online mérlegelő rendszerek: nyilvánosan szervezett és finanszírozott rendszert kínál valamennyi választott képviselőnek a törvénykezési folyamatban nyújtott teljesítménye ellenőrzésére, valamint a képviselőkkel való kommunikációra.

27. Postai úton, illetve elektronikusan történő szavazás: a postai úton történő szavazás a szavazás olcsó és biztonságos lebonyolítását szolgálná – az elektronikus szavazás bevezetése felé mutató átmeneti lépésként –, amint mód nyílik a biztonsági problémák megoldására.

28. Az Európa Tanács, mint a demokratikus reform előremozdításának eszköze: politikusokból és elméleti szakemberekből álló állandó munkacsoport, akik a demokrácia működtetésével kapcsolatos kísérleteket tervezhetnek, és kiértékelik a folyamatban levő reformok működését, valamint megosztják tapasztalataikat a tagállamokkal.

(4) Következtetések. A liberális demokráciának az a formája, amelyet Európában jelenleg gyakorlunk, *nem „a történelem vége.”* Ezt a berendezkedést továbbfejleszteni nem csupán lehetséges: ez kötelességünk is, ha meg akarjuk őrizni az állampolgárok jogkövető tiszteletét. A demokrácia a múltban is nem egyszer újraalkotta önmagát az új kihívások és lehetőségek fényében, és semmi okunk azt gondolni, hogy ugyanezt ne tehetné meg a jelenben is.

Ebben a Zöld tanulmányban az volt a célunk, hogy mint elméletalkotók és gyakorló politikai résztvevők képzelőerőnket egyesítve reformjavaslatokkal álljunk elő, amelyek javítani tudják a demokrácia minőségét Európában, és a jövőben a korábnál erősebb törvényes alapokra helyezhetik azt. Ezek egy része már egy-egy részterületen érvényben is van – legtöbbször kísérleti céllal –, az elképzelések többségét azonban még senki sem tette próbára. Készek vagyunk beismerni, hogy a fenti reformok közül nem mind egyformán sürgős, megvalósítható, vagy akár kívánatos. A demokratikus politikusok feladata eldönteni, melyek a legjobbak, és melyek érdemelnek kiemelt bánásmódot.

Ugyanakkor talán érdemes néhány zárógondolatot fűznünk a fent vázolt reformokhoz, amelyeket meggyőződésünk szerint haladéktalanul szükséges megfontolni. Közös meggyőződésünk, hogy a mai európai demokrácia komoly problémái közül a legáltalánosabb azzal kapcsolatos, hogy *gyengül az állampolgárok bizalma* a politikai intézményeket és a demokratikus folyamatokban való részvételt illetően. Ezért bármely olyan

reform, amelyek a szavazások részvételi arányának növelését ígéri, ösztönzi a politikai pártokba, szervezetekbe vagy mozgalmakba való belépési kedvet vagy fokozza az állampolgárok bizalmát a politikusok, mint őket képviselő és szolgáló törvénykezők iránt, kitüntetett elbírálást érdemel, különösen azon esetekben, ahol a politikát szórakoztatóbbá is tudják tenni. A második legfontosabb probléma a külföldi állampolgárok egyre nagyobb számához és a bevándorlók politikai státusához kapcsolódik szinte minden európai demokráciában. Az ilyen, állampolgári státussal nem rendelkező személyek bevonása a politikai folyamatba szintén erős prioritást kellene, hogy élvezzen.

Záróhangként óvatosságra szeretnénk inteni néhány kérdésben. A demokratikus játékszabályok egyikének vagy másikának elszigetelt változtatásai önmagukban ritkán vezettek eredményre. Általában csak egymással összekapcsolt reformok csomagjai bizonyultak alkalmasak arra, hogy a teljesítményt és a törvényességet fokozzák. Ez időnként a fennálló kölcsönös függőviszonyok kimondott és ésszerű mérlegeléséből fakadt, legtöbbször azonban magának a politikai folyamatnak a következményeként állt elő, mivel az óhatatlanul szükségessé teszi a törvénykezésben a szövetségi viszonyok és kompromisszumok kialakítását az egymással rivalizáló erők közepette, éppúgy, mint az ellenkezést mutató csoportok kisebb engedményekkel való megbékítését. Más szóval a létező demokráciákban a reformlépések tervezése szinte *soha nem hibátlan*, különösen olyan esetekben, amikor azzal a céllal jönnek létre, hogy a politikai erők közötti verseny és együttműködés szabályain változtassanak a jövőre nézve. Ráadásul a reformok tervezői általában eddig sem tudták sikeresen megjósolni intézkedéseik valamennyi következményét. A változtatások szinte minden esetben együtt jártak olyan – néha jó, néha kellemetlen – következményekkel is, amelyek nem szerepeltek a tervezők eredeti szándékai között. Nem szabad elfelejtenünk, hogy egy szabad társadalomban és demokratikus berendezkedésű politikai egységben a politikai újítások által érintett egyének és szervezetek gyakran megjósolatlanul reagálnak ezekre. A leggyakoribb esetben megpróbálják „meglovagolni” őket, azaz olyan formában kihasználni, amely számukra egyéni előnyökkel jár, miközben gyakorta eltorzítja az intézkedés mögött meghúzódó eredeti szándékot a fennálló érdekek védelmében.

Mindez óvatosságra kell, hogy intsen bennünket, különösképp, ha *gyökeres újításokat* vezetünk be. Ideális esetben az ilyen intézkedéseket kezdetben politikai kísérletnek kellene tekinteni és gondosan megválogatott színtereken – általában helyi vagy regionális szinten – végigvinni. Ugyanazon vagy más tagállamban csak azután szabad magasabb szinten is bevezetnünk őket, hogy hatásukat szisztematikus megfigyelésnek és értékelésnek vetettük alá, lehetőleg pártatlan és többnemzetiségű testület által, mint pl. az Európa Tanács.

Ismételjük: *igenis meg lehet reformálni európai demokráciáinkat*. Elérhetjük, hogy a fennálló berendezkedés jobban megközelítse azt a bizonyos dolgot, amely „soha nem létezett”, s eközben *visszaállítsuk a bizalmat* mindazon intézményekben és a törvényességet mindazon folyamatok esetében, amelyek ezt az elmúlt néhány évtizedben a jelek szerint elveszítették. Ez azonban nem lesz könnyű, és a politika teoretikusainak és gyakorlóinak közös bölcsességét igényli az Európa Tanács mind a negyvenöt tagországában. Meg kell állapítaniuk, mely reformok a leginkább kívánatosak, és elbírálni, mik lettek ezek következményei, végül pedig meg kell osztaniuk egymással tapasztalataik tanulságait. Az Európa Tanácshoz írott jelen Zöld Tanulmánnyal remélhetőleg hozzájárultunk e folyamat beindításához.”

Ez a *javított demokrácia-modell* megőrzi a képviselői demokrácia fő elemeit, ugyanakkor nyit a részvételi demokrácia és az e-demokrácia több módszere iránt. Már ez is ötvözet, kiemelt célja a bizalom helyreállítása és lényegében folyamatos demokráciareformban gondolkodik.

Mintegy utóiratként néhány érdekes törekvést jelzünk, amelyek a gazdasági demokrácia erősítésére, vagy a gazdaság ellenőrizettebbé tételére törekszik.

Európai Bizottság útmutatója a pénzügyi válsághoz³²

A jelenlegi pénzügyi válság közepette az unió versenypiaci előírásai gyakran ütközni látszanak a tagállamok bankmentő akcióival, ezért az Európai Bizottság *útmutatást* készített arról, milyen feltételekkel engedélyezi a kormányok beavatkozását.

Az unió alapszerződése alapvetően tiltja, és a közös piaccal összeegyeztethetetlennek tartja az állami támogatásokat, melyek bizonyos vállalkozásoknak vagy bizonyos áruk termelésének előnyben részesítése által torzítják a versenyt, vagy azzal fenyegetnek (amennyiben ez érinti a tagállamok közötti kereskedelmet). Ugyanakkor különleges helyzetekben, a „tagállam gazdaságában bekövetkezett komoly zavar megszüntetésére nyújtott támogatás” engedélyezett (az EK szerződés 87. cikke alapján).

A Bizottság ismertetett közleménye kiemeli: az uniós szabályok ugyan lehetővé teszik az állami támogatást nehéz gazdasági időkben, de még ekkor is tiltják a verseny megzavarását a kormánysegítséggel.

Ez alapján a Bizottság engedélyezi azokat az *állami támogatásokat*, amelyek megfelelnek bizonyos kritériumoknak:

- diszkriminációmentes hozzáférést biztosítanak bármely bajba került bank számára,
- az állami elkötelezettség időbeni korlátozott,
- az intézkedés világosan célzott és a célra korlátozott,
- az intézkedéshez "megfelelő arányban" hozzá kell járulnia a magánszektornak is,
- a támogatásnál visszaélést megakadályozni képes magatartási szabályokat kell alkalmazni,
- a támogatást a pénzügyi ágazat egészére vonatkozó szerkezeti utóintézkedéseknek kell kísérniük.

Amennyiben egy adott támogatási csomag ezeket a feltételeket teljesíti, a bizottság akár 24 órán belül kedvező véleményt ad a támogatásról, és a segítő akció megkezdődhet. A közlemény szerint Brüsszel készen áll arra is, hogy bármely EU-kormány megkeresésére előzetesen tanácsot adjon egy egy-támogatási csomag kidolgozásához.

Uniós jogalkotást akar a parlament a pénzügyi szolgáltatások jobb szabályozására³³

Az pénzügyi szektor átláthatóságának növelését, az ágazat megfelelő működésének garantálását akarja az Európai Parlament. A képviselők az év végéig várnak uniós jogszabálytervezetet az Európai Bizottságtól.

Ieke van den Burg (szocialista, holland) és Daniel Dăianu (liberális, román) jegyzi a pénzügyi szolgáltatások uniós szabályozási keretének javításával foglalkozó, a parlament által csütörtökön, 565 igen, 74 nem, 18 tartózkodó vokssal elfogadott jelentést.

A szöveg felszólítja az Európai Bizottságot, 2008. december 31-ig nyújtson be jogalkotási javaslatot a témában.

Igazgatók jutalma. Egyebek mellett a képviselők arra köteleznék a pénzügyintézeteket, „hozzák nyilvánosságra hozzák javadalmazási politikájukat, különös tekintettel az igazgatók kompenzációs csomagjára”.

³² 2008. október 14. - EUvonal

³³ Gazdasági és monetáris ügyek - 09-10-2008 -

06:10 http://www.europarl.europa.eu/news/expert/infopress_page/042-39019-282-10-41-907-20081008IPR39018-08-10-2008-2008-false/default_hu.htm

Az EP biztosítaná, hogy a kockázatkezeléssel kapcsolatos értékelésekbe „foglalják bele a juttatási és bónuszrendszerek és az adózás hatását annak érdekében, hogy azok kiegyensúlyozott ösztönzőket biztosítsanak, és ne ösztönözzék az extrém kockázatvállalást”

Átlátható hitelminősítést. Hitelminősítő ügynökségek tevékenységének átláthatóságát és megbízhatóságát az EP szigorú feltételekkel garantálná.

A képviselők szerint az elfogadandó jogi aktusoknak ki kell terjedniük a következőkre:

- adatbázisok, előretekinthető forgatókönyvek és politikák, valamint korai előrejelző rendszer kidolgozása a makroszintű prudenciális felügyeletre és a pénzügyi stabilitásra, és annak biztosítása, hogy az Európai Központi Bank (EKB), a Központi Bankok Európai Rendszere és annak Bankfelügyeleti Bizottsága aktív szerepet vállaljon ezek kezdeményezésében, kidolgozásában és működtetésében

- annak biztosítása, hogy az EU felügyeleti szervei és központi bankjai naprakész, releváns, nem nyilvános és bizalmas mikroszintű prudenciális információkat/adatokat bocsássonak az EKB rendelkezésre

- annak biztosítása, hogy a betétbiztosítási rendszerekre vonatkozó EU-szabályokat megfelelően koordinálják, hogy egyenlő versenyfeltételeket biztosítsanak a pénzügyi intézmények számára

- a betétbiztosítási rendszerekre vonatkozó EU-szabályokat úgy kell módosítani, hogy azok támogassák a pénzintézetek hozzájárulásaiból finanszírozott előzetes ellenőrzési rendszerek továbbfejlesztését

- a visszatérítés szintjét jelentős mértékben növelni kell, továbbá a pénzügyi intézmény mulasztása esetén a lakossági ügyfeleknek nyújtandó visszatérítés rendelkezésre állását egy ésszerű időintervallumon belül határokon átnyúló helyzetekben is biztosítani kell

- elő kell mozdítani hasonló szabályok alkalmazását a biztosítási garanciáknál is

- a piaci sokféleség biztosítása és az intézmények arra való ösztönzése, hogy hosszú távú finanszírozással vagy felelősségvállalással diverzifikálják a piacot és a likviditási kockázatokat.

6.5. A demokrácia és igazságosság alternatív programjai

Az előző fejezetben – részletesen – vázoltuk, hogy a képviseleti demokráciának mi lehet a jövője. Ebben a fejezetben ellenben a demokrácia *alternatív programját* szeretnénk jelezni. Az Európai Uniót és programját reformálni vagy továbbfejleszteni akaró csoportok, törekvések közül most is csak egyet, az *ATTAC programját* mutatjuk be.

Az Európai Unió újjáalapítása érdekében³⁴ címmel az ATTAC *tíz alapelvet* dolgozott ki egy demokratikus európai alkotmánytervezéshez. Mindjárt érdemes megjegyeznünk, hogy az itt ismertetett alternatív program nem az egyetlen, amely a részvételi demokráciát vagy a gazdasági és szociális igazságosságot tűzi ki célul, ráadásul ezek a fogalmak, vagy jövőképek több Európai Unió-programban is szerepelnek, bár az értelmezés és a megvalósítás egyaránt nem azonos.

³⁴ Attac d'Europe. 2007. március 8. Az Attac alapelvei a francia eredetin kívül angol, német és spanyol nyelven is hozzáférhetők, pdf formátumban. A fenti fordítás a francia szöveg alapján, az angol szöveggel való összevetés után nyerte el végleges formáját. Fordította: Hrabák András.

http://gondolkodjunkegyutt.hu/IMG/pdf/Az_Attac_10_alapelve_egy_demokratikus_alkotmanyszerz_deshez.pdf

Az Attac Európa úgy látja, hogy az Európai Unió jelen formájában komoly akadályt jelent a demokrácia, az alapvető jogok, a szociális igazságosság, a férfiak és nők közti egyenlőség és egy fenntartható környezet útjában. Az Európai Unióban súlyos hiányosságok vannak a demokrácia, a legitimitás és az átláthatóság vonatkozásában egyaránt. Ami a jelenleg érvényes szerződéseket illeti, azok neoliberais politikát akarnak rákényszeríteni a tagállamokra és a világra.

Ezért az Attac-szervezetek európai hálózata úgy ítéli meg, hogy Európa jövője központi kérdés. Így 2005-ben egy közös gondolkodási folyamatot kezdeményeztünk az európai kérdésekről. A most bemutatásra kerülő deklaráció ennek a dinamizmusnak a jegyében született.

A francia « non » és a holland « nee » világosan megmutatta, hogy a javasolt európai alkotmány szerződés (a szövegben a továbbiakban a francia TCE - *Traité constitutionnel européen* – rövidítést használjuk) és az Európai Unió jelenleg nem rendelkezik a nép által adott legitimitással és széles körben antiszociálisnak és antidemokratikusnak tartják.

A TCE szoros értelemben nem mondható alkotmánynak, de a korábbi szerződések fenntartásán alapul. Mindamelllett, politikai jelentősége nagyobb, mert nem csupán módosítja az intézményi keretet és határozza meg az alapelveket, értékeket és célokat, de konkrét politikát is megfogalmaz. Ezzel újra megkísérli alkotmányossá tenni a neoliberais modellt, szinte lehetetlenné tenné annak későbbi megváltoztatását. Ez tehát elfogadhatatlan.

Ma az európai kormányok megkísérlik újra elindítani a folyamatot, semmibe véve egyes tagállamok népeinek elutasító magatartását, azzal a szándékkal, hogy a 2008 első felében esedékes francia elnökség idejére véghezvigyék azt. Ezért idén januárban tizennyolc kormány képviselői találkoztak Madridban, hogy egy olyan kompromisszumot dolgozzanak ki, amely a már elutasított szerződésen alapul.

Ebben a helyzetben a demokrácia szempontjából igen fontos, hogy a társadalmi és politikai mozgalmak konkrét alternatív megoldásokat javasoljanak, és hogy követeléseiket számításba vegyék. Európa Attac-mozgalmi követelik, hogy az új szerződés a következő alapelvekre támaszkodjon, amelyek a kidolgozással (I. rész), az intézményi tartalommal (II. rész) és az európai politikákkal (III. rész) kapcsolatosak.

Most akkor következzen a *programszöveg*:

Az Európai Unió újraalapítása érdekében

I. RÉSZ: A KIDOLGOZÁSRÓL

1. Induljon egy demokratikus folyamat

► Minden új szerződést demokratikus módon kell kidolgozni és elfogadni. Európa Attac-mozgalmi határozottan elutasítanak minden olyan kísérletet, amely a TCE újraélesztését célozza, és a következőket javasolják:

► Egy új és minden tagállam állampolgárai által demokratikusan megválasztott alkotmányozó gyűlés kapjon mandátumot arra, hogy egy új szerződéstervezetet dolgozzon ki, a nemzeti parlamentek effektív részvételével; Összetételét illetően, ennek tiszteletben kell tartania a férfiak és nők egyenlőségét (és nem 16 % női részvétellel, mint ami a TCE-t kidolgozó konvenciót jellemezte), képviselnie kell a társadalom minden csoportját és korosztályát;

► Minden új szerződést népszavazásra kell előterjeszteni minden tagállamban és az eredményeket országról országra kell megállapítani;

► A ratifikációs kampány során az európai intézmények és a tagállamok elfogadják egy alapos vita szabályait, amelyre kellő időt hagynak és a domináns gazdasági érdekektől, például a médiaszektor érdekeitől függetlenül folytatják azt le.

II. RÉSZ: AZ INTÉZMÉNYI TARTALOMRÓL

2. Tökéletesíteni kell a demokráciát

Minden új szerződésnek a létező legjobb demokratikus alapelvekre kell támaszkodnia. A jelenlegi Európai Unió nem választja el világosan a hatalmi ágakat és emiatt a tény miatt súlyos demokratikus deficittől szenved. Valójában, bár az Európai Parlament az egyetlen demokratikusan választott testület európai szinten, mégsem hozhat törvényeket, nem szavazhat költségvetésről és nem hozhat politikai határozatokat. Ugyanekkor a Bizottság, amelyet nem választanak, javasolhat törvényeket. Egyidejűleg tanúi vagyunk a tagállamok demokratikus életében tapasztalható leépülésnek.

Európa Attac mozgalmi tehát a következőket követelik:

► Minden új szerződésnek alapul kell vennie az emberi méltóságot, a jogállamiságot, a képviselési és részvételi demokráciát, a gazdasági és szociális igazságosságot, a szociális biztonságot és az emberek bevonását ügyeikbe, a szolidaritást, az egyenlőséget és a férfiak és nők közötti egyenjogúságot, a fenntartható fejlődést és a béke iránti elkötelezettséget;

► A végrehajtó, törvényhozó és jogi hatalom világos szétválasztása. Szakítani kell a Bizottság törvényjavaslati monopóliumával. Ezen a területen az Unió minden intézményének és állampolgárának legyen lehetősége kezdeményezni;

► Az Európai Parlamentnek meg kell adni a jogot arra, hogy törvényeket javasoljon és együttesen elfogadjon, valamint kizárólagosan válassza meg vagy utasítsa el az Európai Bizottságot és annak bármelyik tagját egyénileg is.

► Erősítsék meg a nemzeti parlamenteket európai és nemzeti szinten is; a nemzeti parlamenteknek hatékony szerepet kell játszaniuk az európai és nemzeti törvényalkotási folyamatban;

► Minden szerződésnek pontosan le kell írnia az EU hatásköreit, valamint azok határait a nemzetállamok és a helyi hatóságok vonatkozásában. Az Európai Bíróságnak nem szabad de facto törvényhozási hatalmat kapnia;

► Az Európai Központi Bankot demokratikus ellenőrzés alá kell helyezni. Monetáris politikájának alapja a gazdasági igazságosság, a teljes foglalkoztatás és a minden európai állampolgár számára elérhető szociális biztonság elérése legyen. Ezen kívül, az Eurocsoportnak vállalnia kell a jelenlegi szerződésekben ráruházott felelősséget az árfolyampolitika meghatározásáért.

3. Valósítsuk meg az átláthatóságot

Ma az állampolgárok állandó akadályokba ütköznek, amikor információk jogaikat akarják gyakorolni. Gyakran a Tanács és az állandó képviselők bizottságának (COREPER – Council and the Permanent Representatives Committee) vitái nem nyilvánosak. A lobbizás egyre jobban terjed és aláássa a demokráciát.

Ezért követeljük, hogy:

► Minden bizottsági és munkacsoport-ülés legyen nyilvános;

► Garantálják az információk elérhetőségét minden európai állampolgár számára;

► A Szerződés rögzítse a lobbizás pontos korlátait és kötelezzen minden lobbistát, hogy hozza nyilvánosságra érdekeltségeit és pénzügyi forrásait. Ugyanerre kötelezzék az Európai Parlament, az Európai Bizottság és egyéb bizottságok tagjait;

► Minden szerződés legyen rövid, önmagában is teljes és minden polgár számára érthetően fogalmazott;

► Minden nyelvet egyenlőnek kell tekinteni és az EU dokumentumainak az EU minden hivatalos nyelvén hozzáférhetőnek kell lennie.

4. Fejleszteni kell a közvetlen és részvételi demokráciát

Minden új intézményi szerződésnek magában kell foglalnia az állampolgárok alapvető jogát arra, hogy közvetlenül részt vegyenek a közügyekben, a közvetlen demokrácia széleskörű, közérthető és alkalmazható formáinak javaslata révén. Így például a következő új jogokat kellene biztosítani:

► Azt a lehetőséget, hogy adott számú tagállam adott számú polgára törvényjavaslatot terjeszthessen vitára és szavazásra az Európai Parlament elé;

► Azt a lehetőséget, hogy adott számú tagállam adott számú polgára kérhesse, hogy az Európai Parlament népszavazást rendezzen minden tagállamban és annak eredménye legyen kötelező érvényű;

► Rögzítsék a vállalkozások befolyásának határait az EU intézményeire és azok határozataira, az átláthatóságra és a kijárási privilégiumok korlátozása révén;

► Vegyék igénybe a szociális mozgalmak és az NGO-k (nem kormányzati szervezetek) konzultációját minden új európai törvény kidolgozásánál, ugyanolyan módon, mint más érdekcsoportokét;

► Az első népszavazást minden tagállamban az új alkotmány szerződésről kell megtartani.

III. RÉSZ: AZ EURÓPAI POLITIKÁKRÓL

5. Tökéletesíteni kell az alapvető jogokat

Minden új szerződést a létező leghaladóbb alapvető jogokra támaszkodva kell kidolgozni, amelyek már benne vannak a nemzetközi szerződésekben, vagy azok további megerősítésére kell törekedni – ilyen például az Emberi és Alapvető Szabadságjogok Védelmének Európai Konvenciója (francia rövidítése CEDH - Convention Européenne de sauvegarde des Droits de l'homme et des libertés fondamentales, angolul rövidítve ECHR), vagy a Torinói Európai Szociális Charta és a Szociális Biztonság Európai Törvénykönyve.

Az alapvető jogok garanciája a szerződésben egy szükséges lépés. Mégis, az EU Alapvető Jogi Chartája, amelyet beiktattak a TCE-be, nem vesz tudomást fontos alapvető jogokról, másokat tompít a megfogalmazásukban, erősen behatárolva azok alkalmazását az okmány végső függelékeiben, vagy megakadályozza, hogy ezek bíróságok előtt követelhetőek legyenek. Ezért nem nevezhetjük ezeket alapvető jogoknak. Az európai Attac mozgalmak tehát követelik, hogy:

► A CEDH-ben, az Európai Szociális Chartában és a Szociális Biztonság Európai Törvénykönyvében felsorolt alapvető jogokat nemzeti és európai bíróságok előtt lehessen követelni;

► Az EU ratifikálja a CEDH-t olyan módon, hogy intézményei alávetettek legyenek az Európai Emberi Jogi Bíróság ítéleteinek;

► Ki kell mondani, hogy ezek alapvető jogok és a szerződés alapelvei prioritást élveznek az Európai Unió minden más, elsődleges vagy másodlagos törvényével szemben;

► Az alapvető jogokat ne lehessen korlátozni sem nemzeti, sem európai törvényekkel, sem a konvenció elnökségének személyes interpretációjával;

► Minden új európai szerződés hangsúlyozza a szociális és munkajogok elérhetőségének egyenlőségét, függetlenül a származási országtól;

► Az európai állampolgárságot minden Európában tartózkodó személynek meg kell adni;

► A fentebb említett jogokat az EU külpolitikájában is ugyanolyan módon tiszteletben kell tartani (például a biztonsági, migrációs, környezetvédelmi, kereskedelmi politikában is).

6. Védjük meg és tökéletesítsük a demokratikus vívmányokat

Jelenleg a demokratikus és szociális vívmányok, a munkajogok, a környezetvédelmi és közegészségügyi szabályok korábbi szerződések rendelkezéseinek vannak alárendelve, elsősorban a verseny és a liberalizálás alapelveinek. Semmilyen új szerződésnek nem szabad veszélyeztetni ezeket a vívmányokat, sőt inkább olyan eszközöket kell javasolni Európa népeinek, parlamentjeinek és kormányainak, amelyekkel a kooperáció révén fejleszthetik ezeket a vívmányokat. Európa Attac-mozgalmak követelik:

► A kollektív tárgyalások jogát, a sztrájkjogot, azt, hogy a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) standard elveit emeljék az alapvető jogok rangjára;

► Minden tagállamnak meg kell engedni, hogy ambíciózusabb szabályokat alkalmazzon és tartson fenn a szociális védelem, a munkavédelem, a környezetvédelem és a speciális csoportok védelmének területén.

► Az Európai Uniónak úgy kell tekintenie magát, mint egy együttműködő (és nem versenyző) szövetséget, melynek végső célja, hogy állandóan tökéletesítse a környezetvédelmi és szociális normákat. Mindezt azért, hogy kielégítse a szociális biztonság és a fenntarthatóság alkotmányos alapelveit. A szabályokat úgy kell elfogadni, hogy ellenálljanak az adóügyi és szociális dömpingnek;

► Ki kell mondani, hogy a tulajdonjogok kötelezettségekkel járnak és hogy azoknak egyidejűleg összhangba kell kerülniük az általános jólét érdekével;

► A gazdasági demokrácia és a részvétel lehetőségét minden szinten tökéletesíteni kell.

7. Nyissunk teret egy alternatív gazdasági rendnek

Minden új szerződésnek tiszteletben kell tartania a fent említett demokratikus alapelveket és alapvető értékeket. Lehetővé kell tenni, hogy új alternatív politikák kerüljenek kipróbálásra, ahelyett, hogy egy sajátos gazdasági modellt kényszerítsenek ránk, amint azt a TCE tenné együtt a korábbi szerződésekkel, amelyek megállás nélkül azt írják elő, hogy “egy nyitott piacgazdaság legyen, ahol a verseny szabad és nem torzított” [1]. Ennek nincs helye, sem egy új szerződésben, sem intézményi szerződésben. Bármilyen legyen is a választott gazdasági modell, azt egy demokratikus politikai folyamatban kell kialakítani.

Európa Attac-mozgalmi követelik, hogy:

► A szerződések ne kényszerítsenek semmilyen sajátos gazdasági modell elfogadására, hanem tegyék lehetővé minden szinten az alternatív választást;

► A “szabad” verseny nem lehet az EU univerzális alapelve. A demokratikus folyamat során nemzeti és európai szinten is meg kell határozni azokat a területeket, amelyeken a “szabad” verseny megengedhető és azokat is ahol nem (pl. az ivóvíz, a közoktatás, egészségügy, mezőgazdaság területén). Ezeket a meghatározásokat egyetlen esetben sem lehet alkotmányossá tenni.

► A versenyről szóló európai törvény például nem aknázhatja alá a tagállamok azon jogát, hogy meghatározzák, megszervezzék és finanszírozzák a közjavakat, így az ivóvízszolgáltatást, egészségügyet, közoktatást vagy a tömegközlekedést. ► Ellenkezőleg, biztosítani és tökéletesíteni kell a közjavakat minden szinten, ennek az európai építés lényegi céljává kell válnia.

8. A célokat és nem az eszközöket kell meghatározni

Egy igazi, élő demokrácia meghatározza azokat az eszközöket, amelyekkel alkotmányos céljai elérhetők. De pontosan előírni a politikákat az alkotmányban önmagában nem adekvát. Például:

► A közlekedési politika célja a “fenntartható mobilitás” legyen, és az, hogy “mindenki számára egyenlően elérhető legyen a mobilitás”; nem pedig a transzeurópai út-autóút- és nagysebességű vasúthálózat kiépítése [2].

► Az agrárpolitika célja legyen a “fenntartható mezőgazdaság”, a kisgazdaságok támogatása és “az egészséges és kielégítő táplálék megtermelése”, de nem a

“termelékenység növelése”, a “racionalizálás”, vagy a “termelési tényezők, nevezetesen a munka maximális kihasználása” [3].

► Az Európai Központi Bank (ECB) “elsődleges célja” ne “az árak stabilitása [4]” legyen, hanem a gazdasági igazságosság, a teljes foglalkoztatottság és mindenki jóléte.

► Az ökológiai fenntarthatóság elve legyen elsődleges a szabad piaccal és a profitlogikával szemben is. Ennek kell irányítania az energetikai, közlekedési és a mezőgazdasági politikát.

9. Magas színvonalra kell törekedni szociális és adóügyekben

Egy olyan régióban, mint az EU, melynek gazdasági évtizedek óta a liberalizálás jegyében erősen integrálódtak (a kereskedelemben, a pénzügyekben és a befektetésekben), a tagállamok egy olyan folyamatban köteleződtek el, amely olyan lényegi területeken mutat visszalépést, mint a szociális és adópolitika. Ahhoz, hogy ezzel szembeszálljunk, igen fontos, hogy európai szinten hozzanak ellenintézkedéseket és hogy egy új szerződés keretében speciális intézkedésekkel egy felfelé haladó folyamatot bátorítsanak.

Európa ATTAC-mozgalmi javasolják, hogy:

► Hozzanak olyan intézkedéseket, amelyek harcolnak az adóverseny és az adó alól való kibújás ellen. Európai szinten kellene ambíciózus minimális normákat elfogadni, nevezetesen a tőke és a vállalatok jövedelmeinek megadóztatása útján.

► Az EU nem kielégítő szociális politikáját egy ambíciózus, átlátható és alkalmazható szociális jogi minimummal kell helyettesíteni.

► Ezeknek a szabályozásoknak figyelembe kell vennie a különböző gazdasági kapacitásokat, hála az “átmeneteknek”, vagyis a legmagasabb normákat tegyék kötelezővé a gazdag országoknak és kevésbé magasakat a szegényebbeknek. Ezeket a szabályokat úgy kell alkalmazni, hogy ne akadályozzák meg eleve, hogy egy ország átvehesse a magasabb normákat. Ha például több tagállam akarja, valósíthasson meg egy szélesebb hatókörű szociális politikát vagy igényesebb munkajogi normákat alkalmazhasson, mint az EU egésze és határozhat meg mindezt egy, az adott kérdésekre vonatkozó együttműködési szerződés aláírásával.

10. Fogalmazzák meg a béke és szolidaritás kötelezettségét

A biztonsági kérdésekkel kapcsolatban a cél a béke legyen (a szó legszélesebb értelmében) és nem a fegyverek felhalmozása nemzetközi szinten. A TCE tervezete kiköti, hogy a “tagállamok elkötelezettek, hogy fokozatosan tökéletesítsék fegyveres képességeiket [5]”. Egy “európai védelmi ügynökség” létrehozása lenne többek között a “fegyverzetek fejlesztésének” formája. Minden új szerződésnek egy erős politikai ambíciót kell javasolni Európának: az EU-nak kulcsszereplőnek kell lennie egy új nemzetközi és multilaterális rend meghatározásában, amelyet a béke építésének szentelnek és el kell ítélnie a háborút és a militarizálást mint a nemzetközi konfliktusok megoldásának eszközét. Különöse elítéljük a “preventív háborús missziók” neokonzervatív koncepcióját.

Európa Attac-mozgalmi követelik:

► A nemzetközi jog abszolút tiszteletben tartását, különösen az Egyesült Nemzetek Chartájáét, az Emberi Jogok Univerzális Deklarációjáét és a fegyverzetkorlátozási szerződéseket (benne a leszerelés kötelezettségét). Az EU-nak azonban segítenie kellene az ENSZ demokratikus reformját is;

► A leszerelés elősegítését planetáris léptékben, saját területen kezdve;

Az EU-nak követelnie kellene saját függetlenségét a NATO vonatkozásában;

► Jelentős erőfeszítésekkel létre kell hozni minden tagállamban és európai szinten olyan intézményeket, amelyeket azzal bíznak meg, hogy dolgozzanak a konfliktusok békés megoldásán;

► A nemek közti egyenlőség alapelveinek kikényszerítése a politikák kidolgozásában és az EU külpolitikai aktivitásában való közreműködésükben.

Ezeket az alapelveket tizenöt európai Attac-szervezet dolgozta ki. Sok különbözőségeen emelkedtek felül, másokat olyan módon kezeltek, hogy az ne akadályozza a munkát. Még ha lehet is tovább tökéletesíteni és bővíteni ezeket az alapelveket [6], úgy gondoljuk, hogy ezek jó kiindulópontul szolgálnak ahhoz, hogy egy progresszív népi választ adjunk bizonyos európai kormányok azon kísérleteire, hogy újraélesszék a régi európai alkotmánytervezetet, vagy ugyanolyan módon irányítsák az EU-t, mint korábban. Úgy gondoljuk, hogy a többségi vélemények Franciaországban és Hollandiában eleve kizárják ezt a választást.

Azon kívül, hogy ez egy közös platformként és közös akcióprogramként szolgál az aláíró szervezetek számára, deklarációnk célja, hogy más haladó erőkkel együtt vitát nyissunk Európában. Tény, hogy csak az erők legszélesebb összefogása képes egy más programot adni Európának, mint amelyet a TCE-ben elképzelték.

Az Attac a részvételi demokráciáért dolgozik, a demokratikus intézményekért és az együttműködésért, mind Európában, mind a világon. Ebbe a keretbe illeszkednek a gazdasági és szociális igazságosságért és egy fenntartható környezetért tett javaslataink, amelyek elősegíthetik a haladást Európában és globális szinten egyaránt³⁵.

Ez az ATTAC által képviselt tíz alapelv – talán többek számára meglepetésként – nem mutat valamilyen radikális paradigmaváltó modell felé, hiszen több ponton megelégszik a paradigma-korrekcióval.

6.5.1. Az ökoszociális (piac)gazdaság alternatívája

Európában régi eszme a *szociális ökogazdaság* eszméje, amely egyszerre gazdasági, ökológiai és politikai program. Megint számos szerzőt és tanulmányt idézhetnénk, s ismét csak két publikációt mutatunk be. Az *ökoszociális piacgazdaság eszméje* talán az egyik legrégebbi, részben régi, részben új paradigma.

Zsolnai László – már tizenöt évvel ezelőtt- Az ökoszociális gazdaság eszméje³⁶ című cikkében összefoglalta az ökoszociális piacgazdaság eszméjét.

A kelet-közép-európai gazdasági átalakulás ökológiai és humán hatásairól nincs pontos képünk, de az tudható, hogy a - föltételezhetően - pozitív környezeti változások drasztikusan negatív szociális hatásokkal együtt mentek végbe. Ez a drámai átváltás (trade off) biztosan igaz Magyarországon. A nagy szennyező iparágak leépítése és a jelentős technológiacsere következtében a természeti környezet állapota javult hazánkban, ám mindezt az életkörülmények tömeges romlása (munkanélküliség, infláció, elszegényedés) kísérte. A helyzet instabil. Egyrészt társadalmilag nem tartható fenn huzamosabb ideig, másrészt nincs semmilyen biztosíték arra, hogy az átalakulás kedvező ökológiai trendje a jövőben is folytatódik.

Mindenképpen érdemes tájékozódni a Nyugat-Európában egyre terjedő ökoszociális gondolat irányába! Egy gazdaságot akkor nevezhetünk ökoszociálisnak, ha teljessülnek rá az alábbi feltételek.

1. A természeti ökoszisztémák (természetes tájak) strukturálisan és funkcionálisan sértetlenek maradnak.
2. Az alapvető emberi szükségletek (basic needs) mindenki számára kielégítettek.
3. Az összes emberi jog érvényesül.
4. Az erőforrások elosztása a társadalom különböző csoportjai, valamint a jelen és a jövő generációk között igazságos.

Jelenleg a fejlett nyugati gazdaságok egyike sem valósítja meg teljes mértékben a fenti követelmények mindegyikét. Az mindenesetre megállapítható, hogy a mai dán, holland vagy

³⁵ A zárójeles hivatkozások a leszavazott európai alkotmánytervezet alábbi pontjaira vonatkoznak:

[1] Art. III-177 (= Art. 4 du TCE), III-178 (= Art. 98 du TCE) et III-185 (= Art. 105 du TCE)

[2] Art. III-246 (= Art. 154 du TCE)

[3] Art. III-227 (= Art. 33 du TCE)

[4] Art. III-177 (= Art. 4 du TCE) et III-185 (= Art. 105 du TCE)

7 8 [5] Art. I-41

[6] Mi egyúttal olyan alternatív politikát is akarunk, amely szemben áll az „Európa-erőddel”, a bevándorlók kriminalizálásával, az igazságtalan kereskedelmi szabályokkal, az adóssággal és a szegénységgel és követeljük, hogy a szegény országokkal egyenlő alapon történő együttműködés tovább fejlődjön.

³⁶ <http://www.okotaj.hu/szamok/04/korny5.html>

osztrák gazdaságok jóval ökoszociálisabbak, mint például Anglia, Franciaország vagy Írország gazdaságai.

Könnyen kimutatható, hogy a korlátlan, szabad piacgazdaság nem tud megfelelni az ökoszociális követelményeknek. Egy szabadpiaci rendszerben ugyanis sem a természeti létezők, sem a jövő generációk nem rendelkeznek szavazati joggal a piacon, a jelen generációk pedig nagyon egyenlőtlenül, csakis fizetőképes keresletünk mértékében nyilváníthatják ki preferenciáikat. A problémák így mindig a szegények, a természet és a jövő generációk kárára oldódnak meg.

A jelenlegi magyar "vadkapitalista" gazdaság ökoszociálisabbá tétele érdekében alapvető intézményi változtatások szükségesek. Ezek közül a legfontosabbak az alábbiak.

I. Ökoszisztéma-központú, integrált társadalom- és környezetpolitikák kialakítása az egyes természeti tájakra koncentráló, a helyi önkormányzatokból, társadalmi szervezetekből és elkötelezett szakértőkből álló tájszövetségek által.

II. Az ökológiai adóztatás bevezetése, párhuzamosan más adónemek mérséklésével (főleg a bérjárulékok csökkentésével), az egyes gazdasági szervezetek földhasználatának, alkalmazott technológiájának és termékeinek környezeti hatásaira tekintettel

III. A nagy társadalmi elosztórendszerek (oktatás, egészségügy, lakásgazdálkodás, munkanélküliségi és szociális segélyezés) racionalizálása és igazságosabbá tétele.

IV. Az emberi jogok szószólójának (ombudsman) intézményesítése.

V. Az információ szabadságának megvalósítása, vagyis minden adat és koncepció hozzáférhetővé tétele és nyilvános vitája, amely környezeti vagy szociális vonatkozású.

VI. Az állampolgári kezdeményezés (citizen act) jogintézményének a meghonosítása, amely mindenkinek megadja a jogot arra, hogy rendes bíróság előtt bepereljen bármely gazdasági szervezetet vagy közigazgatási szervet, ha az a természeti környezetet károsító vagy azt veszélyeztető akciót folytat vagy olyan intézkedést hoz.

VII. A külső és belső államadósság stabilizálása és a fekete gazdaság láthatóvá tétele.

Nem az ész nélküli piacosítás, hanem gazdaságunk ökoszociális irányú fejlesztése vezet az oly vágyott Európába.

Azóta beléptünk a vágyott Európai Unióba, ám az ökoszociális piacgazdaság álmából nagy kevés valósult meg, holott az ökológiai válság, vagy „csak” a klímaválság az emberiség létét veszélyezteti. Két szerző – Kopvács L. és Orlovits Zs. – nemrég összefoglalta³⁷ az ökoszociális piacgazdaság elveit és egyben jogi következményeit. Írásukat rövidítve ismertetjük.

„Az állam és a piacgazdaság viszonyának fejlődéstörténeti vizsgálata során eljuthatunk a piacgazdasági rendszerek történeti típusaihoz. Az árszabályozó piac által integrált gazdaságnak Katzenstein felosztását követve *két fő formája* alakult ki: a szabadversenyos piacgazdaság és az állami beavatkozással összekapcsolódó vegyesgazdaság. Ez utóbbi fő forma három csoportra osztható: (1) piac által vezérelt neoliberais gazdaság (Nagy-Britannia: thatcherizmus, USA: reaganizmus), (2) állam által vezérelt ordoliberalis piacgazdaság (USA: New Deal, Franciaország), valamint (3) szociális neokorporatív piacgazdaság (Németország, Svédország). Az utóbbi évtizedben azonban – főképp a fenntartható fejlődés globális célként való megjelenése révén – új kihívások érik a modern piacgazdasági rendszereket. Formálódik a *holisztikus megközelítésű ökoszociális piacgazdaság modellje*, és megfigyelhető egy új kormányzati reakció: az adóztató-költekező jóléti állam helyett egy új társadalmi megegyezésen alapuló forma, az esélyteremtő állam képe rajzolódik ki.

Az ökoszociális piacgazdaság hatásmechanizmusa a gazdálkodás teljes rendszerére kiterjed, amelyben a természeti ökoszisztémák, a gazdálkodó szervezetek és az emberek erős kölcsönhatásban állnak egymással. Ehhez a hatékony együttműködéshez *új döntési*

³⁷ Kopvács L. és Orlovits Zs.: Az ökoszociális piacgazdaság modell jogi összefüggései.
http://www.agraroldal.hu/piac-4_cikk.html

mechanizmusok szükségesek, melyek elvezetnek (a) a gazdasági és szociális fejlődés természeti erőforrásalapjának megőrzése és fenntartható kezelése, (b) a nem fenntartható termelési eljárások és fogyasztási szokások megváltoztatása, valamint (c) a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolása, együttesen az ökoszociális piacgazdaság megvalósítása felé.

Az állami szerepvállalás szempontjából *a jó kormányzás* követelményeinek rögzítése és betartása a fenntartható fejlődés egyik alapvető feltétele. Nemzeti szinten a jó környezet-, társadalom- és gazdaságpolitika, az emberek igényeinek megfelelő demokratikus intézmények, a törvényesség, a korrupció elleni intézkedések, a beruházást támogató környezet képezik a fenntartható fejlődés alapját.

a) A modern kormányzás erős abban az értelemben, hogy rendelkezik a közfeladatok eredményes megoldását elősegítő, kellő súlyú felhatalmazásokkal és hatáskörökkel a piaci kudarcok kezelésére, a társadalmi igazságosság és szolidaritás érvényesítéséhez, a piacgazdasági előnyök maximalizálásához.

b) A jó kormányzás alapeleme, hogy abba fokozottan bevonja a piaci és civil szférát is, emellett építse ki a demokrácia új szintjeit és formáit, új döntési mechanizmusokat képezve. Magyarországon például még vannak olyan nem választott kormányzati szervek, amelyek a lakosság által befizetett adóval másodlagosan rendelkeznek. Ez szöges ellentétben áll a jó kormányzás – EU által is támogatott – alapelveivel. Kívánatos lenne, ha az adófizető polgárok pénzével a lakosság által választott testületek rendelkeznének. Ez a helyi önkormányzatok esetében részben megvalósul, míg a megyei önkormányzatok egyáltalán nem rendelkeznek közpénzekkel, viszont a minisztériumok, noha nem választott szervek, lakossági kontroll nélkül képesek erre.

c) A modern kormányzás költséghatékony, a szükséges erőforrásaival takarékosan bánik. Ugyanakkor a rendelkezésére álló szűkös erőforrásokból nem a lehető legkevesebb, hanem a választópolgárok által igényelt szükséges mértékű közfeladatokat kell megoldaniuk.

Gazdasági szempontból olyan *jogi szabályozórendszer* létrehozására van szükség, mely a versenyszempontú megközelítésen túl az ár- és értékviszonyok módosításával az áraknak és költségeknek egy olyan új rendszerét állítja elő, melyben az eddig „szabad javak” közé sorolt, vagy alulértékelt erőforrások is beszámításra kerülnek; miközben tiltja, és hosszú távon felszámolja azokat a gazdasági tevékenységeket, amelyek negatív externális hatása a környezet visszafordíthatatlan károsodásához vezet.

A hagyományos ökonómia modellje szerint a természeti entitásokról hozott döntések tisztán piaci mechanizmusok, azaz az árak alapján születnek meg. Akármilyen árakat rendelünk azonban a természeti erőforrásokhoz, a csak ár alapú döntések magukban hordozzák az ökológiai tragédia lehetőségét. Ennek elkerülése érdekében az áraknak tartalmazniuk kell a környezeti költségeket is, azaz arra kell rávenni közgazdasági és jogi eszközökkel a termelőket, hogy az általuk előállított javak fogyasztói árába számítsák be

(1) azok környezetterhelő hatásainak költségeit, valamint

(2) a korlátozott mennyiségben rendelkezésre álló természeti kincsek felhasználását.

Ennek elérése érdekében az állam feladata lenne – összehangoltan, lehetőleg szupranacionális szinten – a környezet szennyezésének mértéke szerinti adózás bevezetése. Az adórendszer ökológizálásának célja a következő elveken nyugszik:

a) az adóterheket az emberi tényezőről fokozatosan át kell csoportosítani a természeti erőforrások kitermelésére és a termelési folyamatokra (forgalmi adózás, termékdíjak), valamint meg kell emelni a korlátozottan rendelkezésre álló erőforrások adóját (járdékát);

b) a bizonyítottan *ökológiai kritériumok alapján termelő vállalkozásoknak* érezhető versenyelőnyt biztosító adókedvezményeket, illetve támogatásokat kell biztosítani, ezáltal termelésük során olyan ökológiai járadékokra tehetnek szert, mely beépülve a termelő alapokba növelheti a kitermelő ágazatok alulértékelt erőforrásainak piac által determinált értékét.

Az első pontban foglalt passzív szabályozási módszerek legfőbb problémája annak infláció-növelő hatása (növekvő bériáramlás a személyi jövedelemadó csökkenése miatt és növekvő árszínvonal a forgalmi típusú adók és termékdíjak növelése miatt), ami az életszínvonalat nem befolyásolná jelentős mértékben, ugyanakkor a piac helyett dominánsan az állam határozná az ár- és értékviszonyok felett, ami a piacgazdaság közgazdasági definíciójával kerülne *ellentmondásba*. A második pontban kifejtett aktív szabályozási megoldás viszont lassú folyamat, áttételesen hat a piaci és fogyasztói mechanizmusra, de eredményessége döntő mértékben függ az állam hatékony közreműködésétől. Sajnos az EU által közösségi szinten szabályozott ökotímke-rendszer, mely alapvetően alkalmas lenne a folyamat elindítására, nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

Az állam *környezetvédelmi kötelezettsége* arra irányul, hogy kellő mértékű aktivitást kifejtve megteremtse a környezetvédelmi és gazdasági érdekek egyensúlyát, hiszen a fenntarthatóság csak távlatokban érvényesül önmagától, átmenetileg mesterségesen kell indukálni azokat a körülményeket, amelyek a környezeti érdekek, illetve a gazdaság, a verseny érdekeinek egyenrangúságát tételezik. Különösen jól látható ez a környezethez való jog értelmezése kapcsán. Az Alkotmánybíróság szerint az emberi élet természeti alapjainak fenntartása állami kötelezettségként alkotmányos alapjog. Az állami beavatkozás növekedésével a polgári demokráciákban a társadalmi jólét (a lét- és vagyonbiztonságot is beleértve) és a környezeti minőség javulásának feltételei kedvezőbbek, míg az egyéni és vállalkozási szabadság gyorsítja a gazdasági fejlődést, de *nagyobb* társadalmi feszültségekhez, rosszabb környezetminőséghez vezet.

Az állam feladata tehát az ökoszociális piacgazdaság követelményrendszerével összhangban olyan, a természeti erőforrásokkal kapcsolatos hatékony és – mivel globalizált világunkban a környezetszennyezés sem ismer nemzeti határokat – *szupranacionális szinten koordinált felelősségi rendszer* kidolgozása, mely többdimenziós, vétkességtől független kártérítési felelősséget alkalmaz az összes károkozó közreműködői bevonása mellett.

A környezetvédelmi célkitűzések megvalósításához szükséges *intézményi stratégiák* fejlesztésében az EU Hatodik Akcióprogramja is megjelöl számos olyan stratégiai területet, ahol további lépésekre van szükség. Ezek között kiemelt helyen szerepel a környezetvédelmi szempontok más közösségi politikákba való integrálása, valamint a piac ösztönzése a környezeti érdekek figyelembevételére, elsősorban a gazdasággal és a fogyasztókkal együttműködésben. Ezen belül jelenik meg célként a jelen tanulmányban is elemzett környezetvédelmi kártérítési felelősség harmonizálása, a környezetet potenciálisan károsító tevékenységek állami támogatásának korlátozása, valamint a fogyasztók környezettudatos döntésekre való ösztönzése.

A piac ösztönzése és a fogyasztói magatartás befolyásolása számos eszköz együttesét jelenti a *fenntartható termelési és fogyasztói magatartás*, szokások kialakítása érdekében. E terület elemei közé sorolható a fogyasztók ösztönzése és segítése annak érdekében, hogy megfelelő döntéseket hozzanak. Ennek elengedhetetlen feltétele termelői oldalról a termék-előállítás ökológiai feltételrendszerének rögzítése, fogyasztói oldalról pedig a megfelelő terméktájékoztatás, de az államot is fogyasztónak tekintve a közbeszerzések környezettudatos irányítása sem maradhat ki.

A szociális gazdaság, mint a szervezett civil társadalom legfontosabb alkotórésze új korszakot nyit a pluralizmus, a demokrácia, a polgári státus és a szolidaritás számára, miközben bőséges bizonyítékokat szolgáltat arról, hogy az ilyen elemek összeegyeztethetők a gazdasági versenyképességgel, a társadalmi és gazdasági változásokhoz való alkalmazkodás képességével. A *szociális gazdaság* tehát:

- a szolidaritás és az állampolgári aktivitásba való egyéni bevonás alapelvein alapul;
- jobb életminőséget hoz létre, a vállalkozás és a munka új formáihoz alkalmas keretet nyújt;

- szociálisan felelős, fontos szerepet játszik a helyi fejlődésben és a szociális kohézióban;

- hozzájárul a gazdasági piacok stabilitásához és pluralizmusához;

- megfelel az Európai Unió prioritásainak és stratégiai céljainak: szociális kohézió, teljes foglalkoztatás, harc a szegénység és a kirekesztés ellen, résztvevői demokrácia, jobb irányítás és fenntartható fejlődés.

A szociális gazdaság szervezetei olyan *alakulatokat* foglalnak magukba, mint a termelő-értékesítő szövetkezetek, kölcsönös segélyező egyesületek, társulások és alapítványok. E vállalkozások sikere nem mérhető kizárólag a gazdasági teljesítmény fogalmi szerint – ami természetesen szükséges a célok eléréséhez –, mivel ezek a gazdasági teljesítmény mellett nagyon jelentős társadalmi integrációs, illetve értékteremtő, értékközvetítő és értékmegőrző funkciót is betöltenek (önsegély, egyéni felelősség, demokrácia, egyenlőség, igazságosság, szolidaritás). Az EU-tagországok lakosságának 30-50%-a kisebb-nagyobb mértékben kapcsolatban van a szociális gazdasággal. 2003-ban az Európai Bizottság elismerte, hogy *a szociális gazdaság* hozzájárul az Európai Unió olyan kulcsfontosságú politikai célkitűzéseéhez, mint a foglalkoztatás és a szociálpolitika, a regionális fejlesztés, a közbeszerzés, az alkalmazotti tulajdonlás, a munkaszervezés és a fejlesztés támogatása.

Következtetések, javaslatok:

(1) Az állami szerepvállalás szempontjából *a jó kormányzás* követelményeinek rögzítése és betartása *a fenntartható fejlődés* egyik alapvető feltétele. Nemzeti szinten az összehangolt, nem szektorszemléletű környezet-, társadalom- és gazdaságpolitika, az emberek igényeinek megfelelő demokratikus intézmények, a törvényesség, a korrupció elleni intézkedések, a beruházást támogató környezet képezik a fenntartható fejlődés alapját.

(2) Gazdasági szempontból olyan *jogi szabályozórendszer* létrehozására van szükség, mely a versenyszempontú megközelítésen túl az ár- és értékviszonyok módosításával az áraknak és költségeknek egy olyan új rendszerét állítja elő, melyben az eddig „szabad javak” közé sorolt, vagy alulértékelt erőforrások is beszámításra kerülnek; miközben tiltja, és hosszú távon felszámolja azokat a gazdasági tevékenységeket, amelyek negatív externális hatása a környezet visszafordíthatatlan károsodásához vezet.

(3) Az *adórendszer ökológizálása* kapcsán fontosnak tartjuk kiemelni, hogy önmagában az intézményrendszer kialakítása nem elegendő, azt hatékonyan működtetni is kell a kívánt eredmény elérése érdekében. A közösségi ökocímke termelők és fogyasztók körében történő elterjesztése jelentheti azt az intézményi alapot, melyhez kapcsolt adókedvezmények, illetve a közbeszerzések során az ökotermékek kötelező pozitív diszkriminációja kellően széles termékkála mellett elindíthatja a termelést az ökocentrikusság irányába.

(4) Az előzőekben kifejtett elvek teljesüléséhez új döntési mechanizmusok, azaz a *demokrácia új formái és szintjei* szükségesek, melyek elvezetnek (a) a gazdasági és szociális fejlődés természeti erőforrásalapjának megőrzése és fenntartható kezelése, (b) a nem fenntartható termelési eljárások és fogyasztási szokások megváltoztatása, valamint (c) a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolása, együttesen az ökoszociális piacgazdaság megvalósítása felé.”

Az ökoszociális piacgazdaság modellnek is nagy dilemmája, hogy a *javított kapitalizmus* vagy a *poszt-kapitalista* modellhez idomuljon.

Mi is a végső üzenet? Ha az Európai Unió helyzetét és jövőjét egy nagyjából kiegyensúlyozott világállapotban vizsgáljuk, szükségképpen tisztább és egyértelműbb, de akkor sem csak jó alternatívákban gondolhatjuk végig. Ha az Európai Unió helyzetét és jövőjét - mint most – nem kiegyensúlyozott, hanem válságoktól szenvedő világállapotban

nézzük, szintén szükségképpen inkább *tisztázatlan és többértelmű*, sőt zömében *nem biztató* alternatívákban értelmezhetjük.

Mi azonban igyekeztünk nemcsak a helyzet kényszerei szerint gondolkodni. Nem szem elől tévesztve a gazdasági, ökológiai, társadalmi, bizalmi és egyéb világválságtól terhes Európát, kísérletet tettünk egy viszonylag teljes, hét foratókönyvből, s több konkrét európai jövővízióból álló *alternatíva-rendszer* vázolni. A teljesség igényéről természetesen lemondunk, ám ezzel a széles jövőkép-kínálattal - reményeink szerint - lehetővé tettük az *alapos és koncepciós politikai döntések* előkészítését.

Utószó helyett

„A közgazdasági ortodoxia nem ismeri el, hogy létezhet ’rendszerszerű gazdasági csőd’. Az ortodox közgazdaságtanban ugyanis a piac eligazítja a dolgokat”, mondja Ann Pettifor³⁸. „És mivel nincs rá elmélete, képtelen megjósolni a rendszer bukását. Mi azonban, akik forgattuk a történelemkönyveket, tudtuk, hogy előfordulhat a rendszerszerű gazdasági összeomlás, ahogy az 1920-as években is történt.”

Szerinte vissza kell állítani az államilag szabályozott kapitalizmust, végső esetben pedig – a rászoruló államok mintájára – el kell törölni egyes magánszemélyek és vállalkozók adósságait.

Ann Pettifor, angol közgazdász tehát előre jelezte a hitelválságot, most ismét jósl: *„attól tartok, nagy összeomlás lesz, amit szociális és politikai felfordulás fog kísérni. Bár optimista ember vagyok, azt érzem, a döntéshozók nincsenek tisztában a helyzettel.”* Ez Európában is így van.

³⁸ <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2008/oct/21/globalisation-brettonwoods>;
http://www.hetivalasz.hu/cikk/0811/megmenteni_a_kapitalizmust_onmagatol

Irodalom

- Anne Pettifor: A New Bretton Woods, Economies of scale, Global Research, October 30, 2008, <http://www.globalresearch.ca/index.php?context=va&aid=10756>
- Antoni KUKLIŃSKI: Strong or weak Europe, The global Environment of the XXI century, Future of Europe, Volume One, Europe - The Global Challenges 2005
- Attac d'Europe. 2007. március 8, http://gondolkodjunkegyutt.hu/IMG/pdf/Az_Attac_10_alapelve_egy_demokratikus_alkotmanszerz_deshez.pdf
- Bóka Éva: Az európai integrációelméletek történelmi perspektívában, Corvina, 2008
- Bruno Théret (dir.), La monnaie dévoilée par ses crises, éd. EHESS, Párizs, 2007.
- Citizen's Projects - concluding Conference adopts open letter to EU and national leaders, parliaments and political parties, 2006 – 2007, http://ec.europa.eu/commission_barroso/wallstrom/communicating/conference/dialogue/index_en.htm
- Dahl, A. Robert 1999, Can international organizations be democratic? A skeptic's view, in Ian Shapiro–Casiano Hacker-Cordón (eds.), Democracy's Edges, Cambridge U. P., 1999, 19–36.
- Der Spiegel, 2008/40, 41, 42, 43. szám, www.spiegel.de
- Fehér Ferenc-Heller Ágnes: Marx és a modernitás, Argumentum Kiadó, Lukács Archívum
- Gombár Csaba et al. szerk., 1996, A szuverenitás káprázata, Korridor, Politikai Kutatások Központja, Budapest 1996.
- Henry Kissinger, Diplomacy, New York, Simon&Suster, 1994
- James Lovelock, <http://www.ecolo.org/lovelock/>
- Jürgen Habermas, <http://frankfurt.tek.bke.hu/frameset?navbar=szerzo&tart=/habermas.htm&>; Notes on Post-Secular Society, <http://integral-options.blogspot.com/2008/10/jrgen-habermas-notes-on-post-secular.html>
- Körösényi András: Demokráciadeficit, föderalizmus, szuverenitás, Az Európai Unió politikaelméleti perspektívából, Politikatudományi Szemle, 2004/3.
- Lance Morrow: Old Paradigm, New Paradigm (1991), <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,972122-3,00.html>
- Lars Osberg – Andrew Sharpe: International Comparisons of Trends in Economic Well-being, in Social Indicators Research vol.58, Nos 1-3, 2002
- Lisszaboni Szerződés, <http://www.euvonal.hu/index.php?op=alkotmany>
- Losoncz Miklós: Az EU jövője az alkotmányos szerződés elutasítása után <http://www.mozgovilag.hu/2005/08/12losoncz.htm>
- Mark Mazower: Dark Continent: Europe's Twentieth Century Penguin; Knopf, 1998
- Mark Mazower: The Policing of Politics in Historical Perspective, Berghahn Books, 1997,
- McKay, David, 2001, Designing Europe: Comparative Lessons from the Federal Experience, Oxford U. P. 2001.
- Michel Aglietta – André Orléan, La monnaie entre violence et confiance, Párizs, 2002;
- Newsweek 2008 okt. 13 és okt. 27. www.newsweek.com
- Nicolas Sarkozy, <http://www.elysee.fr> ; <http://www.premier-ministre.gouv.fr/en/> ; <http://www.sarkozy.fr/home/>
- Nouriel Roubini: What will the next domino be? The shifting of responsibility continues in Washington (2008-10-17) http://www.rgemonitor.com/roubini-monitor/253933/revisiting_my_february_paper_the_risk_of_a_systemic_financial_meltdown_the_12_steps_to_financial_disasterand_some_new_policy_recommendations_to_avoid_the_meltdown
- Palánkai Tibor: EURÓPAI EGYSEG – INTEGRÁCIÓ ELMÉLET (Új integráció gazdaságtanának szükségessége) <http://www.mta.hu/fileadmin/szekfoglalok/000577.pdf>
- Philippe C. Schmitter: „Az európai demokrácia jövője” (magyarul: <http://www.talaljuk-ki.hu/index.php/article/articleview/673/1/69/>)
- Riker, H. William, 1992, The Justification of Bicameralism, International Political Science Review, 13 (1), 101–116.
- Riker, H. William, 1996, European Federalism: The Lessons of Past Experience, in J. J. Hesse–V. Wright, Federalizing Europe? 9–24. o.
- Stern jelentés, <http://www.sci.u-szeged.hu/eghajlattan/pdf/A%20Stern%20jelentés.pdf>
- Stern Review, www.sternreview.org.uk
- The Economist, 2008. okt. 11-17, okt. 18-24, www.economist.com
- Ugrin Emese-Varga Csaba: Új demokrácia és államelmélet, Századvég Kiadó, 2007
- Varga Csaba. A metafizika gyönyörűsége, Kairosz, 2008
- Zsolnai László: Az ökoszociális gazdaság eszméje, <http://www.okotaj.hu/szamok/04/korny5.html>
<http://www.euvonal.hu>
<http://www.europarl.europa.eu>
<http://ec.europa.eu/news/eu>

<http://www.eubusiness.com>
<http://talajuk-ki.hu>
<http://www.tomorrowseurope.eu/>
<http://www.neweurope.org/>